

Maciej Warchol

konservator architektury
Narodowy Instytut Dziedzictwa

architecture conservator
National Institute of Cultural Heritage

Przekształcenia dawnej cerkwi greckokatolickiej w Hannie w świetle badań architektonicznych i dendrochronologicznych

Transformation of the Former Greek Catholic Church in Hanna: Architectural and Dendrochronological Studies

Abstrakt

Celem opracowania jest przedstawienie wyników przeprowadzonych w 2018 r. badań architektonicznych kościoła pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Hannie, dawnej cerkwi greckokatolickiej. Z uwagi na brak jednoznacznie określonej chronologii świątyni, głównym celem badań było dokonanie rozwarstwienia chronologicznego poszczególnych części zabytku oraz jednoznaczne określenie czasu ich wzniesienia i zakresu ewentualnych przekształceń. W tym celu analizę architektoniczną obiektu uzupełniono o badania dendrochronologiczne drewna konstrukcji ścian i dachów, dające możliwość precyzyjnego określenia daty ścięcia drzew, z których zostały wzniesione poszczególne części cerkwi. W wyniku przeprowadzonych badań i analiz ustalono, że świątynia wznoszona była w kilku fazach budowlanych od XVIII do XX stulecia. Pierwsza struktura cerkwi hanieńskiej wzniesiona została w latach 1739-1740, kolejne przekształcenia nastąpiły w 1747 r., kiedy dostawiono drewnianą kaplicę, oraz w latach 1764-1765, gdy cerkiew powiększono o część zachodnią mieszczącą babiniec wraz z przedsionkiem oraz nadbudowano z celu wyrównania korony zrębu ścian nowych i starych części. Cerkiew uzyskała wtedy kształt zbliżony do obecnego. W XIX w. dokonywano jedynie niezbędnych remontów, szczególnie w zakresie wieżyczek i przekrycia dachów i ścian, oraz przekształcano dobudówki przy sanktuarium, które ostateczną formę uzyskały dopiero w I. połowie XX wieku.

Słowa kluczowe: kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Hannie, cerkiew greckokatolicka, badania architektoniczne, badania dendrochronologiczne, architektura drewniana

Abstract

The purpose of the study is to report the results of architectural research conducted in 2018 in Saints Peter and Paul the Apostles Church in Hanna, a former Greek Catholic temple. Since a clear chronology of the temple is missing, the main purpose of the studies was to perform chronological stratification of the individual sections of the historic monument and to clearly date the erection of the temple and determine the scope of its transformations. For this purpose, the architectural analysis of the site was supplemented with dendrochronological studies of the wooden wall and roof structures with a view to precisely determining the time of sourcing the trees used for the construction of particular sections of the church. The performed studies and analysis showed that the temple had been erected over several construction phases from the 18th through the 20th century. The first structure of the Hanna church was built in the years 1739-1740; subsequent additions and transformations occurred in 1747 (a wooden chapel was added) and in the years 1764-1765 when the church was enlarged by the western part housing the women's section and the vestibule; it was also extended upwards to level the top of the wall framework of the new and old parts. At that time, the church was given its present-day shape. In the 19th century, only necessary renovations were carried out, especially in the turrets, roofs and walls. Also, the annexes to the sanctuary were transformed, however, its current shape goes back to no earlier than the early 20th century.

Keywords: Saints Peter and Paul the Apostles Church in Hanna, Greek Catholic church, architectural research, dendrochronological studies, wooden architecture

KOŚCIÓŁ PW. ŚWIĘTYCH APOSTOŁÓW PIOTRA i Pawła w Hannie, w powiecie włodawskim województwa lubelskiego, powstał pierwotnie jako cerkiew greckokatolicka i co najmniej od początku XVIII wieku nosił obecny tytuł, w XIX stuleciu uzupełniony dodatkowym wezwaniem św. Demetriusza z Salonik Męczennika. W XVIII i I. połowie XIX wieku świątynia należała do dekanatu włodawskiego greckokatolickiej diecezji włodziemiersko-brzeskiej¹, a od 1839 roku – diecezji chełmskiej. W związku

SAINTS PETER AND PAUL THE APOSTLES CHURCH in Hanna, in the Włodawa district of Lublin Voivodeship, was originally founded as a Greek Catholic temple. It was dedicated to its patron saints in the early 18th century, and, in the 19th century, the temple was additionally dedicated to St Demetrius of Thessaloniki. In the 18th and 1st half of the 19th century, the temple belonged to the Decanate of Włodawa of the Greek Catholic Włodzimierz-Brześć Diocese¹ and from 1839 to the Diocese of Chełm.

z kasatą Kościoła greckokatolickiego na terenie Królestwa Polskiego w 1874 roku parafia hanieńska stała się na blisko 40 lat parafią prawosławną. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości cerkiew adaptowano do obrządku rzymskokatolickiego i być może rekoncyliowano¹, a w 1924 roku powołano w Hannie parafię rzymskokatolicką, która funkcjonuje do dziś pod niezmienionym wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła (il. 1).

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie wyników badań architektonicznych obiektu przeprowadzonych w 2018 roku. Z uwagi na to, że chronologia świątyni nie została dotychczas jednoznacznie określona, głównym celem badań było dokonanie rozwarstwienia chronologicznego poszczególnych części zabytku oraz określenie czasu ich powstania i zakresu ewentualnych przekształceń. Badania przeprowadzono w trakcie generalnych prac remontowych, które umożliwiły dostęp do większości elementów konstrukcyjnych i ich całościowy przegląd zarówno od strony zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Analizę architektoniczną struktury obiektu uzupełniono o badania dendrochronologiczne

Due to the dissolution of the Greek Catholic Church in the Kingdom of Poland in 1874, the Hanna parish turned Orthodox for almost 40 years. After Poland regained independence, the Orthodox church was brought back to the Roman Catholic rite and probably re-consecrated,² and in 1924 a Roman Catholic parish was established in Hanna, which to this day has been dedicated to Saints Peter and Paul the Apostles (Fig. 1).

The purpose of this paper is to report the results of architectural research of the site completed in 2018. Due to the fact that the temple's chronology has not been clear so far, the main objective of the

1. Widok ogólny dawnej cerkwi po przeprowadzonych w latach 2018-2019 pracach remontowych. Fot. ze zbiorów Centrum Religijno-Zabytkowego w Hannie. Fot. H. Kowalik

1. Overview of the former Greek Catholic church after renovation in the years 2018-2019 Photo from the collection of Religious and Historic Center in Hanna. Photo by H. Kowalik

2. Widok obiektu w trakcie prowadzonych prac badawczych i remontowych w 2018 r. Ilustracje, jeśli nie zaznaczono inaczej, wykonał autor artykułu

2. View of the temple during research and renovation in 2018. Photos and figures, if not indicated otherwise, were taken and prepared by the author

drewna konstrukcji ścian i dachów, dające możliwość precyzyjnego określenia daty ścięcia drzew, z których zostały wzniesione poszczególne części świątyni. Wyniki analiz skonfrontowano z dotychczasowymi badaniami kościoła oraz informacjami historycznymi dotyczącymi jego dziejów (il. 2).

Dotychczasowy stan wiedzy na temat dawnej cerkwi w Hannie

Dokładny czas powstania oraz kolejne etapy przekształceń obiektu nie zostały dotychczas jednoznacznie ustalone. Autorzy starszych opracowań na podstawie badań archiwalnych datowali cerkiew na lata 1739-1742, a kolejne remonty budynku na okres po 1810 roku oraz na koniec XIX wieku³. Nieco więcej informacji, szczególnie w zakresie późniejszych przekształceń, wnoszą dwa opracowania wykonane na podstawie badań terenowych kościoła realizowanych w trakcie prowadzonych prac remontowych w latach 1976-1980. Autor pierwszego z nich, Ryszard Brykowski, przychylił się do datowania cerkwi na lata 1739-1742⁴, a opierając się na analizie zachowanych archiwaliów oraz odsłoniętej podczas prac remontowych struktury ścian obiektu, datuje rozbudowę na okres pomiędzy 1750 (uposażenie parafii przez ówczesnego właściciela Hanny Hieronima

study was to perform chronological stratification of the individual parts of the historic monument and determine the time of its construction and the scope of possible transformations. The examination was carried out during a major renovation, which enabled access and a full review of the majority of structural elements, both on the inside and on the outside. The architectural analysis of the structure of the site was supplemented with the dendrochronological examination of the wooden wall and roof structures, which helped establish the time of sourcing timber for the construction of particular sections of the temple. The results of the analysis were confronted with the existing studies of the church and preserved historical records (Fig. 2).

The current state of knowledge on the former Greek Catholic church in Hanna

The exact time of erection and the subsequent stages of transformation of the site have not been clearly determined to date. The authors of former studies based on archive research dated the church to the period 1739-1742 and the subsequent renovations of the site to the period after 1810 and the late 19th century.³ Some more information, especially on the later

Floriana Radziwiłła) a 1791 rokiem (konsekracja cerkwi). Odsłonięty zrąb ścian kościoła pozwolił badaczowi na dokonanie rozwarstwienia obiektu. Jego zdaniem z pierwszego etapu budowy pochodzi zasadnicza, dolna część ścian sanktuarium⁵ i nawy. W drugim etapie kościół został powiększony o część zachodnią mieszczącą babiniec wraz z przedsionkiem oraz podwyższony do obecnej wysokości. Wówczas powstały też obecne dachy wraz z trzema wieżyczkami nad sanktuarium, nawą i babiniec, zakrystia i skarbiec, kruchta przy ścianie południowej przedsionka babinca oraz malarska dekoracja na płótnach zdobiąca wnętrze świątyni. Jeszcze przed rozbudową kościoła do północnej ściany nawy dostawiono niewielką kaplicę zwieńczoną kopułką. Według Ryszarda Brykowskiego powstała ona przed 1775 rokiem, gdyż informacja o niej znalazła się już w materiałach archiwalnych datowanych właśnie na ten rok. Natomiast budowę wolnostojącej dzwonnicy powiązał on z etapem rozbudowy świątyni pomiędzy 1750 a 1791 rokiem.

Nieco odmiennie dzieje budowlane cerkwi w Hannie widział Janusz Maraśkiewicz⁶. Badacz zgadzał się z Ryszardem Brykowskim w kwestii ogólnego zakresu prac w poszczególnych etapach budowy świątyni, jednakże inaczej zinterpretował źródła archiwalne, w szczególności zapisy wizytacji cerkwi z 1726 roku. Zaproponował przesunięcie pierwszego etapu budowy jeszcze na 2. połowę XVII wieku, natomiast rozbudowę świątyni wraz z budową kaplicy po stronie północnej nawy oraz wykonanie polichromii na płótnie na lata 1739-1742⁷. Już z późniejszymi remontami świątyni Janusz Maraśkiewicz powiązał budowę zakrystii (wymieniona w 2. poł. XIX w.), ganku przy południowej ścianie przedsionka (również 2. poł. XIX w.) oraz dachów wraz z wieżyczkami sygnaturkowymi (po 1874 r., po przejęciu obiektu na cerkiew prawosławną) (il. 3).

Obydwaj badacze w swoich opracowaniach podjęli próby rekonstrukcji pierwotnego wyglądu cerkwi sprzed rozbudowy. Zdaniem Ryszarda Brykowskiego pierwotna cerkiew była najprawdopodobniej dwudzielna (złożona z sanktuarium i nawy), choć nie wykluczał istnienia od strony zachodniej dostawionej dzwonnicy słupowej z pomieszczeniem babinca w przyziemiu. Cerkiew nakrywał dach, prawdopodobnie dwuspadowy o jednej kalenicy nad

historical transformations of the site, is found in two studies based on the field examination of the church carried out during renovation projects between 1976 and 1980. Ryszard Brykowski, who produced one of the two studies, advocates the dating of the church to the period 1739-1742.⁴ Based on the analysis of preserved historical records and the structure of the walls of the building exposed during renovation, Brykowski dates the extension of the temple to the period between 1750 (sponsorship of the parish by the then owner of the village of Hanna, Hieronim Florian Radziwiłł) and 1791 (consecration of the Orthodox church). The exposed sections of the church walls allowed the researcher to perform stratification. In his opinion, the traces of the earliest construction phase are visible in the lower part of the sanctuary⁵ and aisle walls. In the second phase of development, the church was extended west to include the women's section and the vestibule and raised to the present-date elevation. At that time, the current roofs were built with three turrets over the sanctuary, aisle and women's section, the sacristy and treasury, porch at the southern wall of the women's section's vestibule, and painting decorations were made on canvas hung inside the temple. Before the church was extended, a small chapel with a dome was added to the northern aisle wall. According to Ryszard Brykowski, it was added before 1775 because some archival records from the same period already mention it. However, the construction of the stand-alone belfry was associated with the expansion phase from the period between 1750 and 1791.

Janusz Maraśkiewicz had a different view of the history of erection of Hanna's temple.⁶ The researcher agreed with Ryszard Brykowski on the general scope of works during specific construction and extension phases, however, he interpreted the archival sources differently, especially the 1726 account of church inspection by ecclesiastical authorities. He proposed that the date of the first construction phase be shifted to the second half of the 17th century while the expansion of the temple along with the erection of the chapel to the north side of the aisle and the canvas decorations to the years 1739-1742.⁷ Janusz Maraśkiewicz was of the opinion that the construction of the sacristy (mentioned in the second half of the 19th century), the porch at the southern wall of the

3

obydwoma członami budowli, zwieńczony wieżyczką sygnaturkową. Z kolei Janusz Maraśkiewicz oparł rekonstrukcję pierwotnego wyglądu świątyni na jej opisie z 1726 roku – miał być to obiekt trójdzielny składający się z sanktuarium, nawy oraz babińca z górną kondygnacją dzwonnicy, z korpusem nakrytym dachami dwuspadowymi i trójspadowym zwieńczeniem sanktuarium oraz sygnaturką nad nawą. Jako analogie do formy pierwszej cerkwi w Hannie badacz wskazał zachowane cerkwie w Kościeniewiczach, Łukowcu, Ortelu Królewskim i Witulinie.

Późniejsze opracowania poświęcone dawnej cerkwi w Hannie nie wniosły do kwestii jej datowania i przekształceń nowych, istotnych ustaleń, z reguły

vestibule (also in the second half of the 19th century) and the roofs with turrets (after 1874, after the site was transformed into an Orthodox church) should be linked to later renovations (Fig. 3).

In their studies, both researchers attempted to reconstruct the original appearance of the temple before the expansion. According to Ryszard Brykowski, the original church probably had a two-part structure (the sanctuary and the aisle), although he did not rule out the existence of an adjoining belfry from the west with a women's section on the ground level. The church was covered with a turret-topped roof, probably a gable roof, with one ridge above the two parts of the building. On the other hand, Janusz Maraśkiewicz based his reconstruction of the original appearance of the temple on its description from 1726: a three-part structure made up of the sanctuary, aisle and women's section with the upper level of the belfry, with the body covered with gable and hipped roofs (over the sanctuary) and with an ave-bell turret above

3. Dawna cerkiew od strony północno-zachodniej w latach 60. XX w. Fot. z dokumentacji ewidencyjnej zabytku, tzw. „zielonej karty”

3. Former Greek Catholic church – the north-west view in the 1960s. Photo from the records of the historical monument (green card)

powielając przedstawione wcześniej informacje. Dotyczy to zarówno kolejnych opracowań Janusza Maraśkiewicza (też jako współautora) na temat drewnianej architektury sakralnej na południowym Podlasiu⁸, jak i szeregu prac historycznych będących monografiami miejscowości Hanna i jej okolic w obrębie gminy⁹. Hanieńska cerkiew wspomniana była też w kilku ogólnych opracowaniach naukowych dotyczących drewnianej architektury cerkiewnej w Polsce oraz na południowym Podlasiu i Lubelszczyźnie, autorstwa Ryszarda Brykowskiego (w aspekcie występowania osobnych kaplic przy cerkwiach w pracy na temat drewnianej architektury cerkiewnej na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej)¹⁰, Mariana i Wojciecha Pokropków (w opracowaniu nt. wyodrębnienia typu podlaskich cerkwi trójwieżowych)¹¹ oraz w tekstach Wasyla Słobodiana¹² i Jana Górkę¹³ (dotyczących typu cerkwi o formie przypominającej świątynie wschodniej łemkowszczyzny z uwagi na trójwieżową formę dachów; drugi z autorów wskazuje też na podobieństwa planu i bryły cerkwi do kościołów katolickich).

the aisle. To restore the original form of the first church in Hanna, the researcher also relied on the examples of other preserved churches in Kościeniewiczze, Łukowiec, Ortel Królewski, and Witulin.

Some later studies on the former Greek Catholic church in Hanna did not contribute much in terms of the dating of the erection and transformations of the temple and mostly repeat information already known earlier. This is true both about the subsequent studies by Janusz Maraśkiewicz (also as a co-author) on wooden church architecture in southern Podlasie⁸ as well as about a number of monograph history works on the village of Hanna and its close vicinity within the local municipality.⁹ The Hanna temple was also mentioned in several general research studies on wooden tserkva architecture in Poland and in southern Podlasie and the Lublin region done by Ryszard Brykowski (with special focus on separate church chapels as in the work on wooden tserkva architecture in the Polish-Lithuanian Commonwealth)¹⁰, Marian and Wojciech Pokropek (e.g. a work on identifying the type of three-turret tserkva in Podlasie)¹¹ and in the texts of Wasyl Słobodian¹² and Jan Górkę¹³ (on the type of tserkva resembling the temples of the region inhabited by eastern Lemkos due to the three-turret form of the roofs; the other of the authors also points out the similarities of the plan and shape of Greek Catholic churches to Roman Catholic churches).

Information on the history and construction of the church in Hanna can also be found in numerous unpublished conservation studies covering the renovation of the building or restoration of its equipment. Recently, Wiktoria Kałwak has conducted a broader analysis of the church transformations based on the available sources to support the conservation project inside the temple.¹⁴

Architectural research

The removal of the formwork of external walls and the removal of canvas painting covering the walls from the inside of the church exposed individual construction phases of the building, including the horizontal and vertical extensions of the wall structure. The form of the building reveals two separate construction phases: the sanctuary with the aisle up

Informacje dotyczące historii i budowy cerkwi w Hannie zawarto również w szeregu niepublikowanych opracowań konserwatorskich związanych z remontem budynku lub pracami konserwatorskimi przy jego wyposażeniu. W ostatnim czasie szerszą próbę analizy przekształceń cerkwi na podstawie dostępnych materiałów przeprowadziła Wiktoria Kałwak w opracowaniu powstałym na potrzeby prowadzonych prac konserwatorskich we wnętrzu świątyni⁴.

Badania architektoniczne

Rozszalowanie ścian zewnętrznych oraz zdjęcie polichromii na płótnach przykrywających ściany od wnętrza kościoła ukazały poszczególne fazy budowlane obiektu, szczególnie w zakresie rozbudowy i nadbudowy zrębu ścian. W bryle świątyni widoczne są dwie oddzielne fazy budowlane: sanktuarium wraz z nawą do około $\frac{4}{5}$ wysokości zrębu oraz część zachodnia, złożona z babińca i przedsionka wraz z nadbudową ścian nawy i sanktuarium, dzięki której wyrównana została wysokość wszystkich członów. Obie części różnią się od siebie bardzo wyraźnie przekrojami oraz sposobem obróbki belek wieńca zrębu ścian od strony zewnętrznej: nawa i sanktuarium zbudowane są z belek o mniejszych przekrojach, obrobionych i spasowanych bardzo dokładnie, bez pozostawiania szpar i oflisów, natomiast babiniec z przedsionkiem oraz elementy nadbudowy nawy i sanktuarium – z belek o większych przekrojach (wyższych), lecz obrobionych zdecydowanie mniej starannie, z pozostawieniem dużych oflisów na obu kantach zewnętrznych (il. 4).

Osobną bryłę, niewątpliwie dodaną wtórnie, stanowi kaplica dobudowana do północnej ściany nawy. Z uwagi na okna nawy, ściany kaplicy w górnej części przechodzą w ośmiobok (prawdopodobnie podstawy zrębowej kopuły), a dach w obecnym kształcie nadwiesza się nad ścianami, dochodząc okapem do górnej krawędzi okien bezpośrednio nad ramiakiem

to about $\frac{4}{5}$ of the height of the framework and the western part housing the women's section and the vestibule together with the upward extension of the aisle and sanctuary walls, which was aimed to level the height of the entire structure. Both parts differ much from each other in their cross-sections and the method of working the beams, including the bond beam, of the outer part of the wall framework: the aisle and the sanctuary are made of narrower beams worked and fitted very accurately, without any gaps and wanes, while the women's section with the vestibule and the elements of the superstructure of the aisle and sanctuary are made of higher beams but less carefully worked and with large wanes left on both edges (Fig. 4).

A separate structure, undoubtedly added later, is the chapel clinging to the northern wall of the church's aisle. Because of the aisle windows, the upper walls of the chapel pass into an octagon (probably the dome's framework), and the roof in its present shape overhangs the walls, its eaves reaching the upper edge of the windows directly above the window frame. The chapel was not tied to the aisle wall but only abuts on it (Fig. 5).

Two annexes were also added to the sanctuary walls: the sacristy to the south and a storage (originally a treasury) to the north. The current roofs of the annexes cover the original windows of the eastern part of the building located about halfway up the wall framework. To illuminate the sanctuary interior after transformations, it was necessary to cut new window openings above them.

The current ceilings of the sanctuary, aisle and women's section undoubtedly date back to the

4. Miejsce połączenia konstrukcji zrębu ściany północnej z 1. i 2. fazy budowy

4. Connection of the north wall framework structure of the 1st and 2nd phase of construction

5. Dobudówki kaplicy i składowiska po stronie północnej nawy i sanktuarium cerkwi

5. Chapel and storehouse annexes on the north side of the aisle and the sanctuary

stolarki. Kaplica nie została przewiązana ze ścianą nawy, a jedynie do niej dostawiona (il. 5).

Do ścian sanktuarium zostały dostawione również obie dobudówki: po stronie południowej (zakrystia) i północnej (składzik, pierwotnie skarbczyk). Obecne dachy dobudówek przykrywają pierwotne okna części wschodniej obiektu zlokalizowane mniej więcej w połowie wysokości zrębu ścian. By doświetlić wnętrze sanktuarium po przekształceniach, konieczne było wycięcie ponad nimi nowych otworów okiennych.

Obecne stropy sanktuarium, nawy i babińca pochodzą niewątpliwie z czasu nadbudowy wieńca zrębu ścian. Ich konstrukcja jest jednolita w całej świątyni. Podłużne belki stropu zrębowego opierają się na własnych ściankach – strop nawy na ściankach powstałych w wyniku nadbudowy zrębu ścian wschodniej i zachodniej nawy, a strop babińca na

period of upward extension of the bond beam of the wall. Their design is uniform across the temple. The longitudinal beams of the ceiling rest on their own walls: the aisle ceiling on the walls formed as a result of the upward extension of the eastern and western walls of the aisle, and the ceiling of the women's section on two new, added transverse walls: the eastern one adjacent to the west nave wall and the western one along the line dividing the women's section and vestibule (Fig. 6). The transverse walls of the ceilings were led above the cap of the northern and southern walls towards the attic space. The longitudinal beams of the side, lowered and sloping ceilings sections rest on the walls; on them, smaller transverse beams were laid to which the ceiling boarding was nailed from below. The turret structures were based directly on the ceiling structure.

The pockets of beams from the original ceiling of the northern and southern aisle and sanctuary walls have been preserved as they were before the extension of the church. Five pockets, spaced approximately every 110 cm, survived in the aisle and three in the sanctuary. The shape of the pockets indicates the use of a fin joint to stabilize the girder/ceiling beam structure on the wall framework. In addition, from the outside, the beams were anchored with wooden plugs driven from above; their traces survived in the preserved pockets on the remnants of cut-out beams. The small depth of the joint necessitated the covering of the wall beams with an additional pressing beam (also acting as a wall cap) or the use of additional shorter stiffener beams between the girder/ceiling beams to level the wall top line at the same time. The width of the original beams was 15-16 cm, and the height was about 25 cm. Two cut-off remains of such beams were preserved along the line of the former

dwóch nowych, dodanych ściankach poprzecznych, wschodniej przylegającej do ściany zachodniej nawy oraz zachodniej w linii ściany dzielącej babiniec i przedsionek (il. 6). Ścianki poprzeczne stropów wyprowadzono powyżej oczepów ścian północnej i południowej, wchodząc w przestrzeń poddasza. Na ściankach opierają się podłużne belki bocznych, obniżonych i skośnych partii stropów, a na nich poprzeczne beleczki, do których od spodu dobito deski sufitów. Bezpośrednio na konstrukcji stropów oparto konstrukcje wieżyczek.

W zrębach ścian północnych i południowych sanktuarium i nawy zachowały się natomiast gniazda belek pierwotnego stropu tych pomieszczeń, sprzed rozbudowy i podwyższenia cerkwi. W nawie

6. Konstrukcja stropu nawy i babińca od strony poddasza obiektu

6. Structure of the ceiling of the aisle and the women's section from the attic side

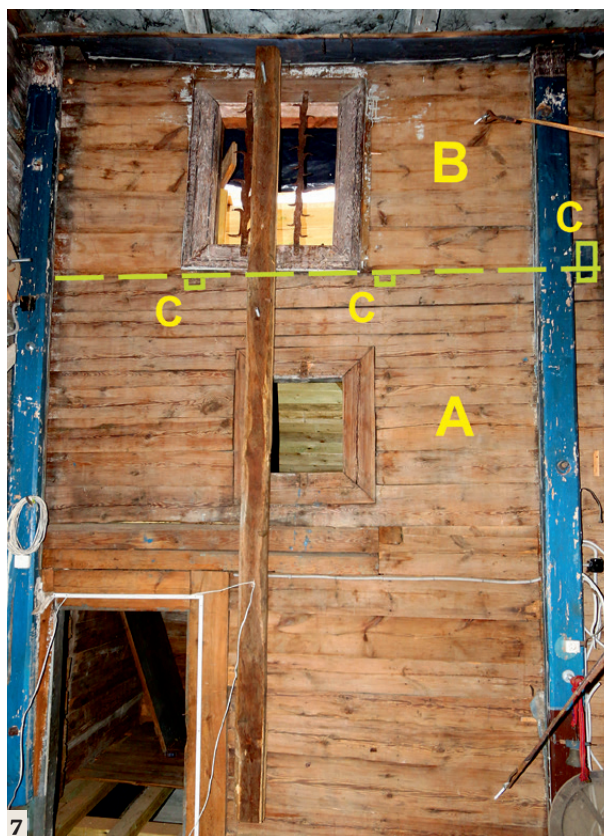
7. Ściana północna sanktuarium w widoku od wnętrza: A – zręb ściany 1. fazy budowy, B – ściana nadbudowana w 2. fazie, C – gniazda i pozostałości ostatków dawnych belek stropowych pierwotnego stropu sanktuarium

7. North wall of the sanctuary from inside: A – wall framework from the 1st construction phase, B – superstructure added in the 2nd construction phase, C – pockets and remnants of old ceiling beams of the original ceiling of the sanctuary

zachowało się pięć gniazd, a w sanktuarium – trzy gniazda, rozmieszczone średnio co około 110 cm. Kształt gniazd świadczy o zastosowaniu pletwowego złącza wrębowego do stabilizacji belek wiązarowych/stropowych konstrukcji dachu na zrębie ścian. Dodatkowo od strony zewnętrznej belki kotwione były wbijanymi od góry kołkami drewnianymi; ślady po nich zachowały się na nielicznych pozostałościach po wycięciu belek w zachowanych gniazdach. Nie wielka głębokość wrębu powodowała konieczność przykrycia belek ścian dodatkową belką dociskającą (pełniącą funkcję oczepu ściany) lub zastosowania pomiędzy belkami wiązarowymi/stropowymi dodatkowych krótkich beleczek usztywniających oraz dodatkowo wyrównujących linię korony ścian. Szerokość pierwotnych belek wynosiła 15-16 cm, a wysokość około 25 cm, dwa ucięte ostatki belek o takich przekrojach zachowały się w linii dawnego skrajnego wschodniego wiązara przy zamknięciu sanktuarium w sąsiedztwie później dodanych lisic (il. 7).

Obecne konstrukcje dachów nad korpusem obiektu w dominującej części składają się z elementów historycznych. Zachowała się większość krokwi oraz część jętek. Konstrukcje noszą jednak wyraźne ślady ingerencji oraz wtórnego wykorzystania poszczególnych elementów w nowym ustroju w postaci wyciętych dodatkowych gniazd nakładkowych i czopowych. Brakuje również części elementów, szczególnie jętek, zastąpionych prowizorycznymi nakładkami deskowymi. Poszczególne elementy (pochodzące ze starszej i nowszej konstrukcji) są przemieszane, a ich obróbka ciesielska ma zbliżony charakter, ponadto nie zostały jednoznacznie oznaczone ciesielskimi znakami montażowymi. Wszystko to uniemożliwia dokonanie pełnego rozwarstwienia konstrukcji oraz jednoznaczne oddzielenie elementów starszych od nowszych we wszystkich wiązarach.

Istniejące ślady świadczyć mogą o wykorzystaniu w strukturze obecnych więźb dachowych elementów wcześniejszych konstrukcji, a z zachowania znacznej ich liczby możemy wnioskować, że starsze konstrukcje były jeszcze w dobrym stanie, czyli przekształcenia dachów nastąpiły niedługo po ich wybudowaniu. Prawdopodobnie w obrębie nawy i sanktuarium przeniesiona została większość elementów pierwotnych więźb dachowych, przy zachowaniu dawnego kształtu dachu oraz kąta nachylenia jego połaci.

extreme eastern girder at the closure of the sanctuary next to vicinity of later added clamps (Fig. 7).

The current roof structure over the body of the temple is made up of predominantly original elements. Most of the rafters and some of the collar beams have been preserved. The structure, however, reveals some signs of interference and even of the re-use of individual elements in the new system in the form of additional mortise joints. Some elements are missing, for example, collar beams replaced by makeshift board caps. Some elements are mixed (ones from older and newer structure), and their carpentry working is similar, moreover, they were not clearly labelled with carpentry marks. This condition prevents full stratification of the structure and unambiguous separation of the older and newer elements in all trusses.

Some uncovered traces may indicate the use of older structure elements in the framework of the roof trusses. Since so many of them are still there today, it seems that the roofs were transformed shortly after construction when the older, re-used structures had been in a good condition. Probably, the aisle and sanctuary received most of the original elements of the former roof trusses while maintaining the former shape and inclination of the roof.

Dokonano również wstępnych oględzin istniejących jeszcze wówczas wieżyczek nad sanktuarium, nawą i babińcem, ale bez szczegółowych oględzin ich hełmów. Badania wykazały jednorodność konstrukcji wszystkich trzech wieżyczek wzniesionych najprawdopodobniej w tym samym czasie. Charakterystyka drewna i sposób jego obróbki, jak również sposób wykonania i rodzaj połączeń ciesielskich wskazywały na późniejszy czas wykonania wieżyczek niż elementów konstrukcji dachowych i stropów nad korpusem obiektu, który można określić ogólnie na wiek XIX. Być może hełmy wieżyczek ulegały kolejnym przekształceniom w okresie późniejszym. Dalsze, szczegółowe oględziny hełmów nie były możliwe z uwagi na wymianę całości konstrukcji wieżyczek w toku prowadzonych prac remontowych obiektu.

Przekształceniu uległo też pierwotne nakrycie kaplicy. Zachowane ośmioboczne zwieńczenie ścian stanowiło dawniej podstawę niewielkiej kopułki zrębowej. Na poddaszu kaplicy zachowany jest fragment tej kopułki pokryty pozostałościami gontu (analogiczny gont pokrywa też przeciwną ścianę nawy), przy styku ze ścianą tworzący pierwotnie kosz dachu umożliwiający doświetlenie nawy oknami. Prawdopodobnie dopiero późniejsze problemy z zapewnieniem szczelności pokrycia w tym miejscu

Cursory inspections of the turrets, still topping the sanctuary, aisle, and women's section before the renovation, were also carried out but without a detailed examination of the cupolas. As a result, the structure of all three turrets, most likely erected at the same time, was confirmed as homogeneous. The parameters of the wood and the way it was worked, as well as the joints used, suggest that the turrets are younger than the elements of the roof and ceilings above the body of the temple, which can be generally dated to the 19th century. Perhaps the cupolas were subject to further transformations at a later time. Further, detailed inspection of the cupolas was not possible due to the replacement of the entire structure of the turrets during the renovation of the building.

The original roofing of the chapel was also transformed. The preserved octagonal topping of the walls had formerly supported the basis of a small framed dome. The attic of the chapel reveals a piece of that dome covered with some shingles (a similar material also covers the opposite wall of the aisle). When touching the wall, it originally formed a roof valley that enabled the illumination of the aisle with windows. Probably, some later issues with water penetrating the roof cover in this place led to the disassembly of the dome and change in the shape of the chapel covering to the current gable roof with a hipped closure. Unfortunately, what is left of the dome does not allow the recreation of its original shape (Fig. 8).

In the northern and southern walls of the aisle, between its western windows and the wall separating the aisle and the women's section, there are pockets with cut remains of beams that originally supported the choir located in the western part of the aisle.

8. Konstrukcja podstawy pierwotnej kopuły zrębowej kaplicy

8. The structure of the base of the original chapel dome

9. Ściana północna nawy od strony wnętrza z czytelnymi przekształczeniami z poszczególnych faz budowy i remontów: A – zrąb ściany 1. fazy budowy, B – ściana nadbudowana w 2. fazie, C – gniazda i pozostałości ostatków dawnych belek stropowych pierwotnego stropu nawy, D – ostatki belek konstrukcji chóru, E – słupy wtórnie wyciętych prześwitów

9. North wall of the aisle from inside with visible transformations from different construction and renovation projects: A – wall framework from the 1st construction phase, B – superstructure wall added in the 2nd construction phase, C – pockets and remnants of old ceiling beams of the original aisle ceiling, D – remnants of the choir structure beams, E – posts of re-cut gaps

spowodowały likwidację kopułki oraz zmianę kształtu nakrycia kaplicy na obecny dach dwuspadowy z trójspadowym zamknięciem. Niestety, pozostałości kopułki nie pozwalają na odtworzenie jej pierwotnego kształtu (il. 8).

W ścianach północnej i południowej nawy, pomiędzy zachodnimi oknami nawy a ścianą oddzielającą nawę i babiniec, zachowały się gniazda z uciętymi ostatekami belek stanowiących pierwotnie konstrukcję chóru usytuowanego w zachodniej części nawy. Gniazda są przelotowe, tzn. przechodzą przez całą grubość ściany i są widoczne również od zewnątrz. Nie zachowały się inne ślady mocowania konstrukcji chóru, w tym przede wszystkim mocowania ewentualnych poprzecznych belek konstrukcji podłogi w ścianie zachodniej ani pozostałości po schodach prowadzących na chór.

Prześwity ścian między sanktuarium a nawą oraz nawą a babiniec i kaplicą ujęte zostały w części dolnej słupami, w które wpuszczono czopy belek zrębu ścian, natomiast w górnej części belki przycięte zostały do czoła po skosie lub łuku. Taki sposób opracowania prześwitów ścian sugeruje ich wtórne wycięcie oraz próby stabilizacji zakończenia zrębu ścian na odcinkach pionowych. Prześwity zostały wykonane jeszcze przed realizacją polichromii na płótnach we wnętrzu świątyni, gdyż ich występowanie zostało uwzględnione w programie i formie dekoracji ścian (il. 9).

Zrąb ścian nawy, sanktuarium, babinca i przedsionka został wzmocniony lisicami spinającymi belki i uniemożliwiający ich przemieszczanie się w pionie i poziomie. Charakter dekoracji wskazuje, że dwie lisice nawy zostały zamontowane w 2. połowie XIX wieku, pozostałe pochodzą mogą zarówno z XIX, jak i XX stulecia, część mogła też zostać wymieniona w trakcie prac remontowych prowadzonych w latach 1976-1980.

Badania dendrochronologiczne¹⁵

Badania dendrochronologiczne drewna użytego do budowy świątyni miały na celu uściślenie daty budowy poszczególnych części obiektu poprzez określenie czasu ścięcia drzew, z których wykonano poszczególne elementy konstrukcji. Do badań laboratoryjnych

The pockets run through the entire wall and are also visible from the outside. There are no other traces of how the choir structure was supported. There are no traces of any fastening of potential transverse beams of the floor structure in the western wall or no remains of stairs leading up to the choir.

Clearances within the walls between the sanctuary and the aisle and between the aisle and the women's section and the chapel were enclosed in the lower part with poles in which tenons of the wall beams were set in. The beams in their upper section were cut to the wall head diagonally or in a curve. This way of handling wall clearances suggests their secondary cutting and attempts to stabilize the end of the wall framework across vertical sections. The clearances were made before the canvas polychrome was put inside the temple, as their presence had been anticipated in the wall decoration form and design (Fig. 9).

The framework of the walls of the aisle, sanctuary, women's section and vestibule were reinforced with clamps fastening the beams to prevent their movement vertically and horizontally. The nature of existing ornaments indicates that the two aisle clamps were mounted in the second half of the 19th century; the others may go back both to the 19th and the 20th century, some could also have been replaced during renovations in the years 1976-1980.

Dendrochronological studies¹⁵

The dendrochronological studies of the wood used for the construction of the temple were intended to uncover the date of erecting the individual sections of

pobrano łącznie 46 próbek drewna w postaci wywierćwół bądź plastrów: po osiem próbek z konstrukcji ścian sanktuarium i nawy, dziewięć próbek z konstrukcji ścian babińca, siedem – z konstrukcji ścian kaplicy oraz siedem – z konstrukcji stropów nad nawą, sanktuarium i babińcem. Dodatkowo pobrano trzy próbki z krokwi dachu nad nawą oraz cztery z konstrukcji słupów wieżyczek nad nawą, sanktuarium lub babińcem (próbki w postaci plastrów pobrano już po demontażu elementów konstrukcyjnych wieżyczek, w związku z czym nie jest znana dokładna lokalizacja badanego elementu w strukturze poszczególnych słupów wieżyczek).

Pozytywnym wynikiem zakończyło się datowanie 37 próbek, a w przypadku 21 z nich zachował się słuó podkorowy pozwalający na datowanie bezwzględne z dokładnością do jednego roku bądź przełomu kolejnych dwóch lat w sezonie zimowym. Pozostałe datowane próbki z uwagi na brak lub zniszczenie najmłodszych przyrostów rocznych pozwoliły na określenie jedynie *terminus post quem* daty ścięcia danego drzewa. Tylko dziewięć próbek pozostało niedatowanych z uwagi na stan zachowania lub indywidualną specyfikę badanego drewna uniemożliwiającą dopasowanie diagramu próbki do chronologii wzorcowej. W pobranych próbkach zidentyfikowano wyłącznie jeden gatunek drewna: sosnę pospolitą (*Pinus sylvestris* L.).

Drzewa, z których wykonano zasadniczą konstrukcję ścian nawy i sanktuarium, ścięto w sezonie jesienno-zimowym lat 1734/1735, 1735/1736 i 1738/1739 oraz w przypadku próbek nie datowanych z dokładnością roczną po 1713, 1730, 1731 i 1733 roku. Fakt ten świadczy o gromadzeniu materiału budowlanego na budowę cerkwi przez co najmniej pięć lat oraz wyznacza najwcześniejszą możliwą datę budowy zrębu ścian nawy i sanktuarium w pierwszym etapie wznoszenia świątyni na 1739 rok (il. 10).

Drugi etap przebudowy i rozbudowy świątyni miał miejsce w latach 60. XVIII wieku. Drzewa, z których wykonano babiniec z przedsionkiem oraz nadbudowę ściany nawy i sanktuarium ścięto w sezonie jesienno-zimowym lat 1762/1763 i 1763/1764 oraz około 1762 i po 1755 roku. Daty te wyznaczają najwcześniejszy możliwy czas budowy babińca i przedsionka oraz podwyższenia ścian nawy i sanktuarium na 1764 rok.

the building by determining the time of cutting down the trees used as the source material. A total of 46 wood samples were collected for laboratory tests in the form of coring or slices: eight samples from the structure of the sanctuary and aisle walls, nine samples from the structure of the women's section, seven samples from the structure of the chapel walls and seven from the structure of the ceiling over the aisle, the sanctuary and the women's section. In addition, three wood samples were taken from the rafters over the aisle and four from the turret pillars over the aisle, sanctuary or women's section (the slice samples were taken after the disassembly of the structural elements of the turrets, so the exact location of the sampled material in the structure of the individual turrets is uncertain).

The dating of 37 samples was positive, and in 21 of them, the sub-bark ring was preserved which allowed the absolute dating with an accuracy of one year or the turn of the year in the winter season. Other dated samples, due to the lack or destruction of the youngest annual tree rings, allowed the determination of only the *terminus post quem* of the date the tree was felled. Only nine samples remained undated due to the bad state of preservation or individual characteristics of the tested wood that made it impossible to match the sample diagram with the reference chronology. The collected samples were only one wood species: the Scots pine (*Pinus sylvestris* L.).

The trees that make up the basic structure of the aisle and sanctuary walls were felled in the autumn and winter of 1734/1735, 1735/1736 and 1738/1739, and in the case of samples not dated with the annual accuracy, it was after 1713, 1730, 1731 and 1733. This shows that the building material for the church had been accumulated for at least five years before the construction and that the earliest possible date of erection of the aisle and sanctuary walls in the first construction phase was 1739 (Fig. 10).

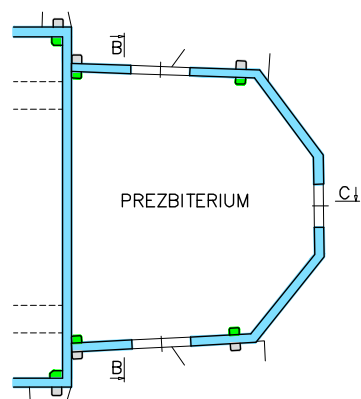
The phase of reconstruction and extension of the temple was in the 1760s. The trees for the women's section and vestibule and the superstructure of the aisle and sanctuary walls were felled in the autumn and winter of 1762/1763 and 1763/1764 and around

10. Rozwarstwienie chronologiczne obiektu – rzuty

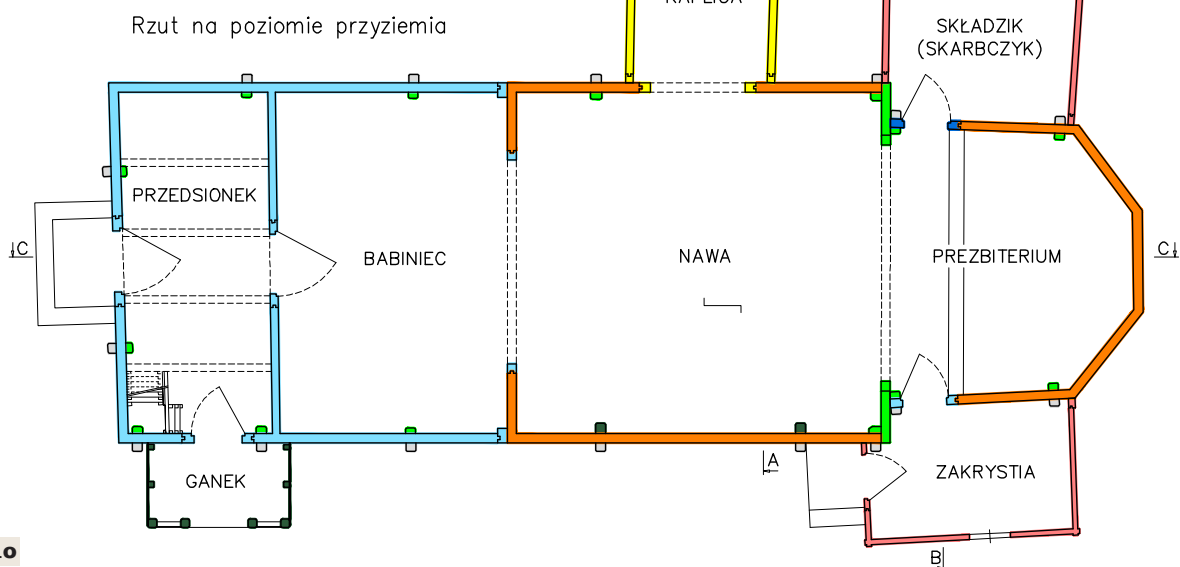
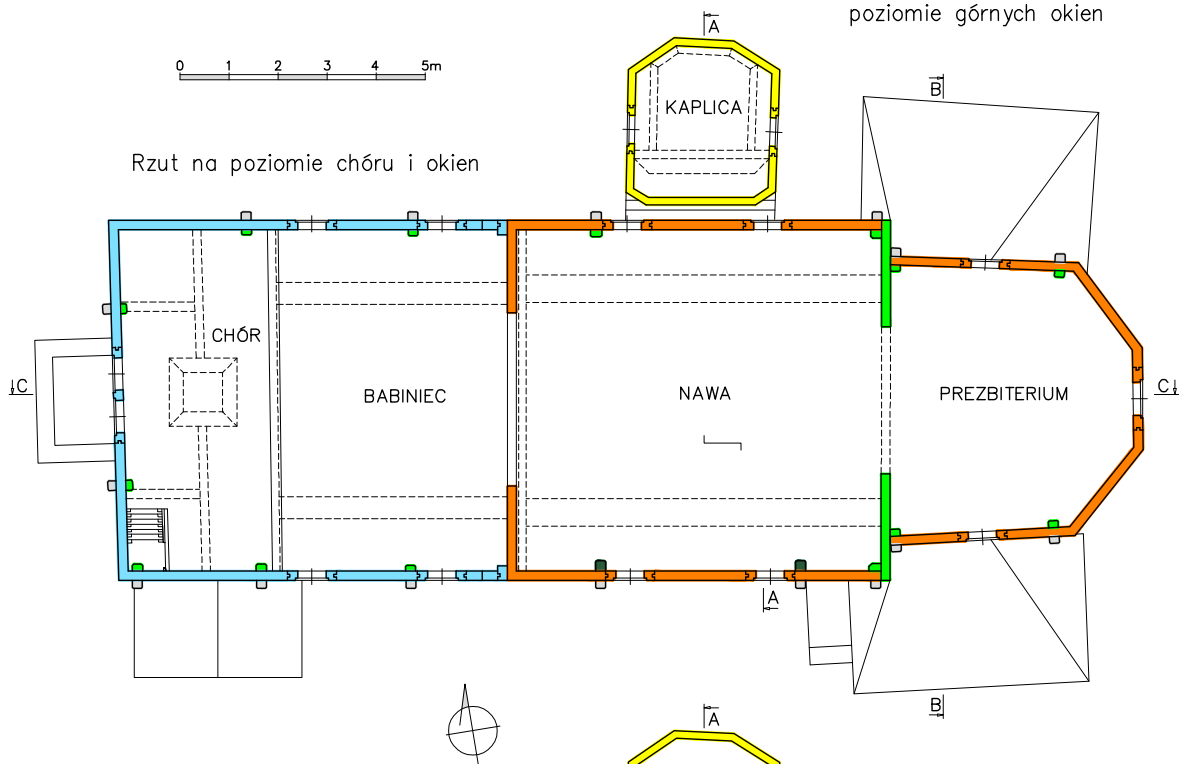
10. Chronological stratification of the building – floor plan

LEGENDA:

 1739–1740 etap I – budowa cerkwi	 I. 40. XIX w. ściana tęczowa, lisice
 1747 r. dobudowa kaplicy	 2 poł. XIX/pocz. XX w. dobudowa ganku, lisice
 1764–1765 etap II – rozbudowa cerkwi	 1 poł. XX w. obecna zakrystia i składzik
 ok. 1810 r. budowa wieżyczek drzwi do składziku	 elementy współczesnych napraw i remontów

Rzut prezbitrium na
poziomie górnych okien

Analogiczne datowanie uzyskano również w przypadku konstrukcji stropów. Drzewa, z których wykonano stropy, ścięto w sezonie jesienno-zimowym lat 1762/1763, 1763/1764 oraz po 1727, 1735 i 1758 roku. Natomiast te, z których wykonano krokwie konstrukcji dachowej nad nawą, ścięto zarówno w sezonie jesienno-zimowym lat 1739/1740, jak i lat 1764/1765. Zdecydowanie młodsze okazało się natomiast drewno, z którego wykonano konstrukcję słupów wieżyczek; dwie wydатовane próbki wskazują, że drzewa ścięto dopiero w sezonie jesienno-zimowym lat 1809/1810.

Pozytywnym wynikiem zakończyło się też datowanie konstrukcji ścian kaplicy. Drzewa, z których zostały wzniesione ściany, ścięte zostały w sezonie jesienno-zimowym lat 1746/1747 oraz po 1737, 1738, 1743 i 1745 roku.

Próba rekonstrukcji pierwotnego wyglądu i kolejnych etapów przekształceń świątyni

Przeprowadzone badania architektoniczne dawnej cerkwi w Hannie wskazują na kilka etapów jej budowy. Zestawienie wyników badań architektonicznych i datowania dendrochronologicznego z istniejącymi już analizami i badaniami oraz informacjami źródłowymi zawartymi w archiwalnych opisach świątyni pozwala na podjęcie próby określenia wyglądu cerkwi przed przebudową, jak również w kolejnych etapach przekształceń.

Pierwsza struktura cerkwi hanieńskiej wzniesiona została w latach 1739-1740. Najwcześniejszą częścią obiektu jest sanktuarium wraz z nawą, których ściany zbudowano w 1739 roku oraz nakryto dachem w roku 1740 – z tego roku pochodzi jedna z krokwi konstrukcji dachowej nad nawą. Nie znalazła więc potwierdzenia hipoteza wysuwana przez Janusza Maraśkiewicza o możliwej XVII-wiecznej genezie obiektu¹⁶. Datowanie powyższe zgodne jest natomiast z informacjami historycznymi zawartymi w starszej literaturze przedmiotu¹⁷ i opracowaniu Ryszarda Brykowskiego¹⁸; pośrednio znajduje potwierdzenie także w inskrypcji fundacyjnej z krzyżem i datą – „†1739” – wyrytej na kamieniu eratycznym stanowiącym podstawę pierwszego ołtarza¹⁹, odnalezionym podczas

1762 and after 1755. These dates mark the earliest possible time of construction of the women's section and vestibule and of the upward extension of the aisle and sanctuary – 1764.

Similar dating was also obtained for the ceiling structure. The wood used for the ceilings was sourced in the autumn and winter of 1762/1763, 1763/1764 and after 1727, 1735 and 1758. On the other hand, the trees for rafters in the roof structure over the aisle were felled both in the autumn and winter season of 1739/1740 and 1764/1765. Interestingly, the timber for the structure of the turret pillars appeared much younger; two dated samples indicate that the trees were felled only in the autumn and winter season of 1809/1810.

The dating of the chapel walls was also successful. The wood used for the walls was sourced in the autumn and winter of 1746/1747 and after 1737, 1738, 1743 and 1745.

An attempt to reconstruct the original appearance of the temple and its subsequent transformation phases

The architectural research of the former Greek Catholic church in Hanna reveals several phases of its construction. The comparison of the results of architectural research and dendrochronological dating with the available analyses and research results as well as information sourced in the historical descriptions of the temple suffice to make an attempt to determine the appearance of the church before its reconstruction and subsequent transformation phases.

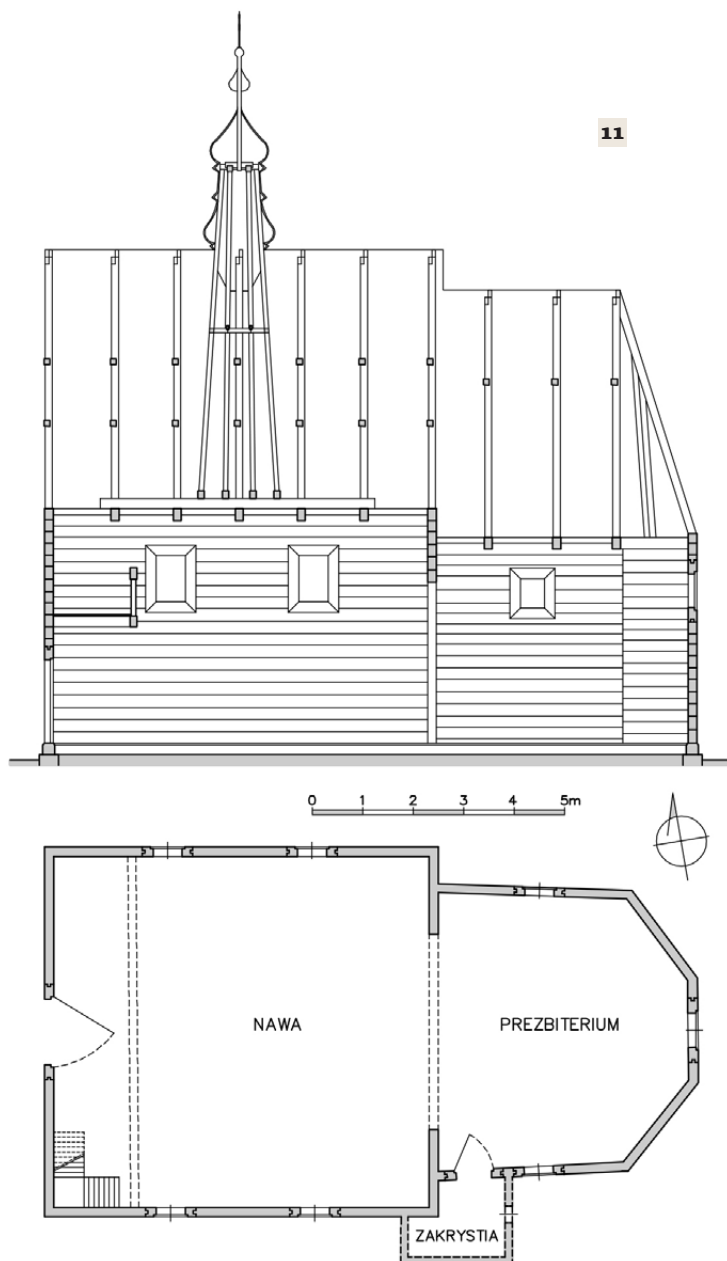
The first structure of the Hanna church was erected in the years 1739-1740. The oldest section of the building is the sanctuary with the aisle. Their walls were built in 1739 and roofed in 1740. One of the rafters in the roof over the aisle was dated to that very year. Thus, Janusz Maraśkiewicz's hypothesis about the possible 17th-century origin of the site cannot be supported.¹⁶ However, the dating is consistent with historical information contained in older literature on the subject¹⁷ and the study of Ryszard Brykowski;¹⁸ it is also indirectly confirmed in the foundation inscription with a cross and date – “† 1739” – carved on the erratic stone at the base of

ostatnio prowadzonych prac remontowych i badań świątyni.

Analiza zachowanych elementów cerkwi z lat 1739-1740 wskazuje, że najprawdopodobniej była to budowla dwudzielna, składająca się z prostokątnej (zbliżonej jednak do kwadratu) nawy oraz mniejszego sanktuarium zamkniętego trójbocznie. Podczas badań nie stwierdzono śladów wskazujących na istnienie babińca przewiązanego ze ścianami nawy; jeżeli takowy istniał, musiał być konstrukcyjnie niezależny, jedynie dostawiony do elewacji zachodniej nawy. Nawę doświetlały cztery okna, rozmieszczone symetrycznie po dwa w elewacjach północnej i południowej, natomiast sanktuarium – trzy okna, dwa w elewacjach północnej i południowej oraz jedno o kształcie rombu w elewacji wschodniej zamknięcia. Wejście do świątyni musiało być umiejscowione w elewacji zachodniej, we wnętrzu ponad drzwiami znajdował się niewielki chór muzyczny oparty o dwie belki parapetowe osadzone w ścianach podłużnych obiektu. Nie jest dokładnie znana forma przegrody pomiędzy nawą i sanktuarium, mogła to być zarówno pełna ściana zrębowa z prześwitami w postaci carskich i diakońskich wrót, jak i większy prześwit na całą szerokość sanktuarium zwieńczony tęczą.

Początkowo wysokość zrębu ścian sanktuarium była niższa od ścian nawy. Obie części nakrywał strop belkowy oraz osobne dachy o kształcie najprawdopodobniej dwuspadowym z trójspadowym zamknięciem sanktuarium. Różna wysokość zrębu ścian obu członów cerkwi powodowała, że dachy, przy zachowaniu tego samego kąta nachylenia połaci, znacznie różniły się wysokością kalenic. Dachy wieńczyć mogły wieżyczki lub tylko jedna wieżyczka nad nawą, z baniastym hełmem pokrytym gontem (il. 11).

Brak przekazów archiwalnych opisujących cerkiew z pierwszego etapu budowy oraz jakichkolwiek śladów na obiekcie nie pozwala jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy cerkiew miała wówczas dobudówkę przy prezbiterium. Niewykluczone, że istniała już dobudówka mieszcząca zakrystię

11. Hipotetyczna rekonstrukcja rzutu i bryły cerkwi z 1. fazy budowy w latach 1739-1740

11. Hypothetical reconstruction of the temple plan and shape from the 1st construction phase in the years 1739-1740

the first altar,¹⁹ uncovered during the 21st-century renovation and study of the temple.

The analysis of the preserved elements of the church from the years 1739-1740 indicates that it was most likely a two-part structure made up a rectangular (close to a square) aisle and a smaller three-sided sanctuary. During the research, there were no traces found that would confirm the existence of a women's section tied to the aisle walls. If such a section had really existed, it would have been structurally independent and only attached to the west façade of the aisle. The aisle was illuminated by four symmetrical-ly arranged windows: two in the north and south façade. The sanctuary had three windows: two in the north and south façade and one (diamond-shaped) in the east façade. The entrance to the temple must have been located in the west façade. Inside, above

skomunikowana wejściem z prezbiterium świątyni. Musiała być ona jednak niewielka, tak by dach dobudówki nie zasłaniał okna doświetlającego wnętrze. Mogły też istnieć dwie dobudówki, symetrycznie po obu stronach sanktuarium, choć jest to zdecydowanie mniej prawdopodobne.

Taki układ cerkwi, nawiązujący do dwudzielnych świątyn łańskich (a zrywający z lokalną tradycją trójdzielnych cerkwi z wieżą nadbudowaną nad babińcem), powodował konieczność budowy w obrębie terenu cerkiewnego wolnostojącej dzwonnicy. Z dużym prawdopodobieństwem przyjąć można, że istniejąca obecnie dzwonnica wzniesiona została równocześnie z budynkiem cerkwi już w latach 1739-1740, a nie dopiero w czasie jej rozbudowy, jak przyjmowano dotychczas. Być może pierwotnie dzwonnica była niższa, a do obecnej wysokości została rozbudowana dopiero w 2. połowie XVIII wieku²⁰.

Cerkiew w Hannie ufundowana została przez ówczesnego właściciela dóbr sławatyckich Hieronima Floriana Radziwiłła. W 1746 roku jej majątek stanowiło sześć włók gruntu²¹. Nowy obiekt powstał w miejsce mocno już zniszczonego budynku znanego z opisu wizytacyjnego z 1726 roku²², w okresie odbudowywania się miasteczka po zniszczeniach i wyludnieniu spowodowanym wojnami i przemarszami wojsk z początku XVIII wieku²³. Już w 1747 roku budynek został powiększony – od północy do nawy dostawiono drewnianą kaplicę, wpasowaną między okna nawy w taki sposób, by nie zasłaniała światła słonecznego. Cel ten osiągnięto poprzez ośmioboczne ukształtowanie zwieńczenia ścian kaplicy, stanowiące jednocześnie podstawę niewielkiej kopułki wieńczącej całość dobudówki. Pomiędzy ścianami kaplicy i ścianą nawy utworzono kosz, który umożliwiał odwodnienie dachu i nie zasłaniał światła otworów okiennych nawy. Istnienie zwieńczenia kaplicy w postaci kopułki zostało poświadczane w opisie wizytacyjnym cerkwi pochodzącym z 1775 roku²⁴. Nie ma informacji, czy kaplica miała własnego patrona, wiemy natomiast, że znajdował się w niej ołtarz służący za Grób Pański podczas Wielkiego Tygodnia (il. 12-13).

W 1750 roku Hieronim Florian Radziwiłł uposażył cerkiew w dodatkowe dwie włoki gruntu wraz z przydatkami²⁵. Nowe uposażenie oraz wzrastająca ranga miasteczka stały się niewątpliwie impulsem do

the door, there was a small choir supported on two sill beams embedded in the longitudinal walls of the building. The form of the partition between the aisle and the sanctuary cannot be determined precisely. It could have been both a full framework wall with clearances in the form of holy or deacon's doors, and a larger clearance across the entire width of the sanctuary topped with a chancel opening.

Initially, the height of the framework of the walls of the sanctuary was lower than that of the aisle. Both parts were covered with a beam ceiling and had separate roofs, most likely gable roofs with a hip finishing over the sanctuary. The different height of the wall framework of both sections of the church resulted in the roofs, while maintaining the same inclination, significantly differed in terms of the height of the ridges. The roofs might have been topped with turrets, or only one turret above the aisle, with a spherical copula covered with shingles (Fig. 11).

The absence of archival records describing the church from its first construction phase and no identifiable traces on the building do not make it easy to tell whether the temple had any annexes adjoining the chancel. It is possible that there was an annexe housing the sacristy and connected with the chancel by an entrance. However, if any, it must have been small so that its roof did not obstruct the window illuminating the interior. There might have been two annexes, too, added symmetrically on both sides of the sanctuary, although this is much less likely.

This layout of the church, which may be linked to two-part Latin temples while breaking with the local tradition of three-part Greek Catholic churches with a turret over the women's section, necessitated the erection of a stand-alone belfry within the church premises. It is highly probable that the present-day belfry was erected along with the church building already in the years 1739-1740 and not during its later extension, as assumed previously. Perhaps the belfry

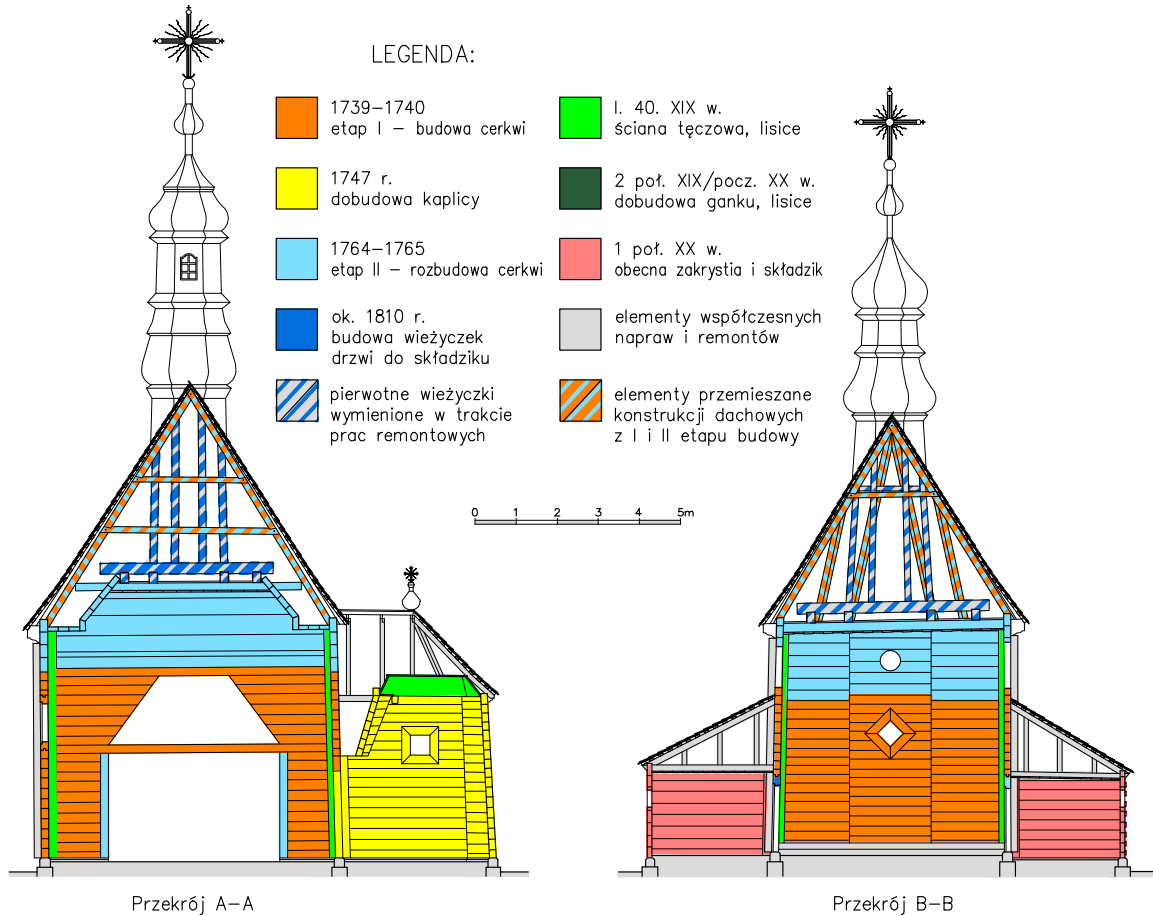
12. Rozwarstwienie chronologiczne obiektu – przekroje poprzeczne

12. Chronological stratification of the building – short sections

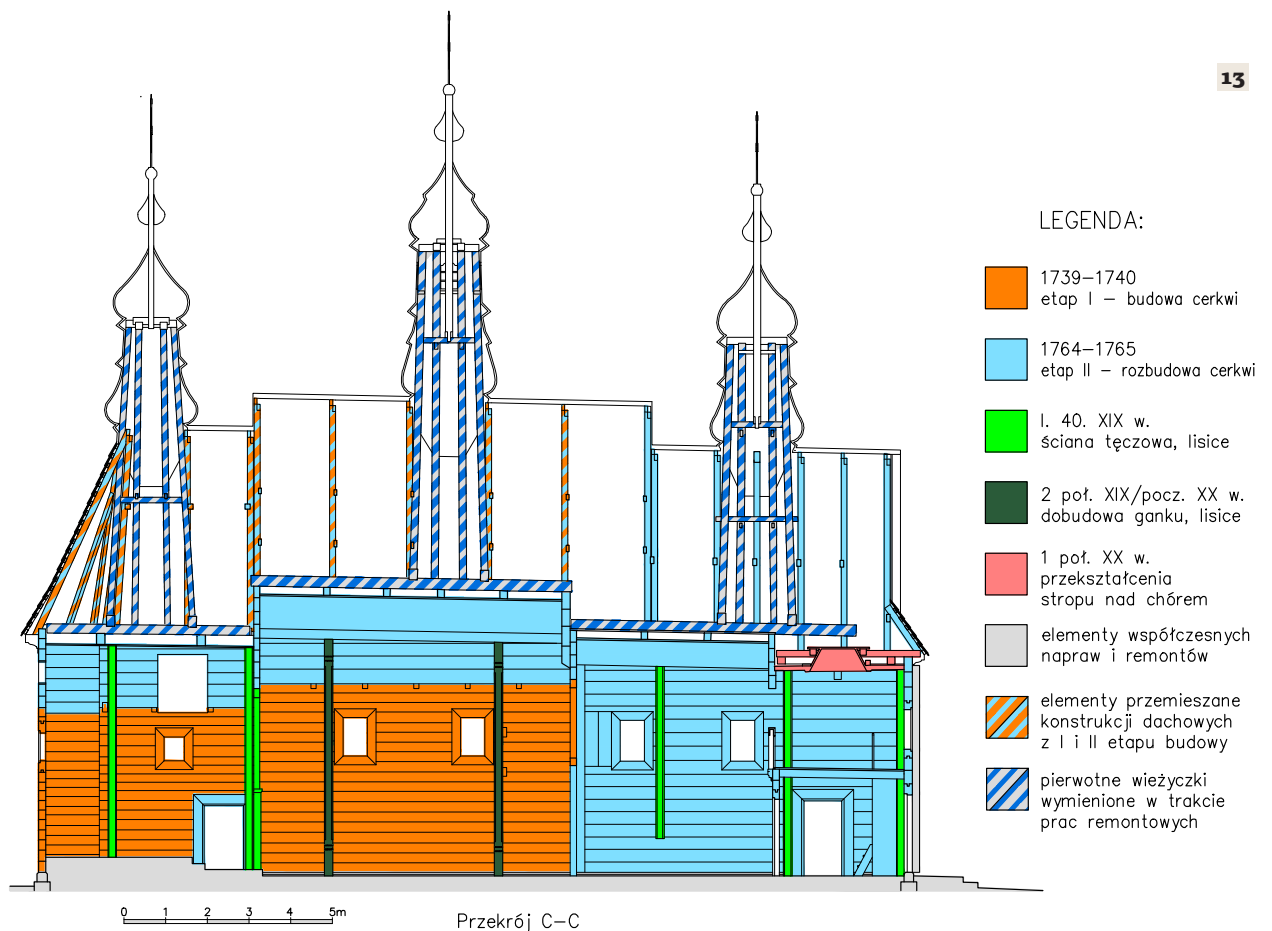
13. Rozwarstwienie chronologiczne obiektu – przekrój podłużny

13. Chronological stratification of the building – longitudinal section

12

13

14

rozbudowy istniejącego budynku przeprowadzonej w latach 1764-1765 na koszt Karola Stanisława Radziwiłła. W wyniku przeprowadzonych prac cerkiew powiększono o część zachodnią mieszczącą babiniec wraz z przedsionkiem oraz nadbudowano w celu wyrównania korony zrębu ścian nowych i starych części. W 1765 roku całość nakryto nowymi stropami i dachami z trzema wieżyczkami, do budowy których użyto części elementów istniejących już wcześniej konstrukcji dachowych. Autor rozbudowy świątyni umiejętnie wybrnął z trudnego zadania połączenia pierwotnego kształtu i układu obiektu z nowymi elementami, uniezależniając rzut wnętrza obiektu od jego formy zewnętrznej widocznej szczególnie w charakterystycznym układzie dachów, który nie odpowiada rozplanowaniu wnętrza w zakresie nawy i babinca. Uzyskał w ten sposób spójną i bardzo harmonijną bryłę o wyważonych proporcjach, idealnie oddającą trójdzielność i centralizację budynku cerkiewnego, podkreśloną dodatkowo przez trzy wieżyczki, po jednej na każdym z członów dachu obiektu, większą w części środkowej oraz dwie mniejsze o analogicznym kształcie i częściowo ażurowej konstrukcji po bokach. Przebudowa, szczególnie w obrębie dachów, podkreśliła cerkiewny charakter budynku, zmniejszając odczucie latynizacji i nawiązania do kościelnej architektury łacińskiej.

W celu połączenia przestrzeni wnętrza starej i nowej części świątyni wycięto dużą część ściany zachodniej nawy oraz zlikwidowano istniejący przy niej dawny chór muzyczny. Nowe i nadbudowane ściany

was originally lower, and it was expanded upwards to its present height no earlier than in the second half of the 18th century.²⁰

The church in Hanna was founded by the then owner of the Sławatycze estate, Hieronim Florian Radziwiłł. In 1746 it contained more than 100 hectares of land.²¹ The new temple replaced a former, heavily decrepit building known from the inspection report of 1726 mentioned earlier.²² It coincided with the rebuilding of the town after post-war destruction and depopulation and the movement of troops at the beginning of the 18th century.²³ Already

in 1747 the building was extended: a wooden chapel was added to the aisle from the north. It was fitted between the windows of the aisle so as not to take away any sunlight. The goal was achieved by adopting an octagonal shape of the top of the chapel walls, which, at the same time, formed a base for a small dome topping the entire annexe. A valley was formed between the chapel walls and the aisle wall. It took excess water from the roof and did not obstruct the illumination of the aisle. The existence of the dome was reported in the description from the 1775 inspection of the church.²⁴ There is no information whether the chapel was dedicated to any patron, but we know that it housed an altar used as the Holy Sepulchre during Holy Week (Figs 12-13).

In 1750 Hieronim Florian Radziwiłł bestowed some additional 35 hectares of land with extras on the parish.²⁵ The new property and the growing significance of the town undoubtedly encouraged the extension of the existing building. It was carried out in the years 1764-1765 and sponsored by Karol Stanisław Radziwiłł. As a result, the church was enlarged by the western part housing the women's section and the vestibule; it was also extended upwards to level the top of the walls between the new and old part. In 1765 the church got new ceilings and roofs with three turrets. Some of the components of the original roof structure were re-used for that purpose. The designer of the expansion of the temple was very skilful in handling the difficult task of blending the original shape and layout of the church with new

obiekty nakryto stropami mającymi w nawie i babińcu analogiczny wykrój skrzyń o kształcie trapezów, odpowiadający wykrojowi tarczy pomiędzy obydwoma członami (il. 14). Prawdopodobnie niedługo po rozbudowie ściany świątyni pokryto polichromowanymi płótnami, a stropy polichromiami malowanymi bezpośrednio na drewnie, w celu ozdobienia wnętrza, jak również ukrycia śladów rozbudowy widocznych w konstrukcji ścian. Płótna przykryły też dawne okna w sanktuarium, choć wydaje się, że pokrycie nimi ścian w tej części świątyni nastąpiło dopiero jakiś czas po nadbudowie ścian. Wniosek taki wysnuć można na podstawie sposobu opracowania nowych otworów

okiennych, pozbawionych jakichkolwiek obramień konstrukcyjnych. Gdyby otwory te powstały w czasie nadbudowy ścian cerkwi, najpewniej wykonano by je razem z obramieniami (pozwalały one na usztywnienie belek zrębu, a ich montaż możliwy był tylko podczas wznoszenia ściany), analogicznie do otworów okiennych nowo wybudowanego babińca. Otwory nie mają jednak obramień, co świadczy o tym, że zostały wycięte już po montażu belek zrębu ścian (il. 15).

Wycięcie górnych otworów okiennych związane jest też ze wzniesieniem lub przebudową dobudówek przy sanktuarium. W zapisach wizytacji z 1775 roku wymienione zostały już obie dobudówki: po

elements. He made the plan of the interior independent from its external form, which is visible especially in the characteristic layout of the roofs that does not correspond to the plan of the interior, specifically of the aisle and the women's section. In that way, he obtained a coherent and very harmonious body of the temple with balanced ratio, perfectly reflecting the tripartite and centralized nature of the church building, additionally emphasized by three turrets, one on each of the roof sections: the largest in the central section and two smaller ones of a similar shape and partly openwork on the sides. The reconstruction, especially in the roofs, stressed the tserkva character of the building and reduced the sense of Latin influences and references to Latin church architecture.

In order to merge the interior space of the old and new parts of the temple, a large part of the western wall of the aisle was cut out and the original choir was removed. The new and raised walls were covered with ceilings with a similar trapezoidal shape of the boxes over the aisle and women's section, which corresponded to the shape of the chancel opening between the two sections (Fig. 14). Probably shortly after the extension of the temple, the walls were covered with painted canvas, and the ceilings with a polychrome applied directly on the wood with a view to decorating the interior and hiding the effects of reconstruction visible in the wall structure. The canvases also covered the former windows of the sanctuary, although it seems that the covering of the walls in this part of the temple took place some time after the upward extension of the walls. Such a conclusion can be drawn when having a closer look at the method of finishing of the new window openings, i.e. leaving them without any structural framing. If these opening had been made during the upward extension of the church walls, they would probably have been fitted together with frames (to stiffen the framework beams, and their installation was only possible during the first construction of the wall), as is the case with the window openings of the newly built women's section. Yet, the openings lack frames, which means that they were cut out after the assembly of the wall beams (Fig. 15).

The cutting out the upper window openings is also linked to the construction or reconstruction of sanctuary annexes. In the records from the 1775

14. Dawna ściana zachodnia cerkwi, po rozbudowie i przekształceniu ściana działowa pomiędzy nawą i babińcem

14. Former west wall of the temple; after expansion and transformation, a partition wall between the aisle and the women's section

15. Wtórnie wycięty otwór okienny bez obramienia konstrukcyjnego, zlokalizowany ponad dachem zakrystii w ścianie południowej sanktuarium

15. Re-cut window opening without structural framing above the sacristy roof in the southern sanctuary wall

stronie południowej zakrystia dostępna zarówno od wnętrza, jak i dodatkowymi drzwiami z zewnątrz, oraz „komórka dla sprzętów” po stronie północnej, z wejściem prawdopodobnie jedynie od zewnątrz „drzwiami na biegunach z klamką żelazną”. Wielkość dobudówek, ich kształt i wysokość dachów nie są znane. Nie wiadomo też, czy dobudówki wymienione zostały w czasie rozbudowy cerkwi, czy dopiero później. Zaproponowane powyżej przesunięcie czasu wycięcia otworów górnych okien pozwala nieco uściślić tę kwestię. Najprawdopodobniej powstały bowiem nie w czasie rozbudowy cerkwi, a w związku z realizowaną później budową nowych i większych dobudówek, których dachy zasłoniły okna boczne sanktuarium i wymusiły wycięcie nowych, zlokalizowanych wyżej otworów. Nastąpiło to pod koniec XVIII wieku, a datę graniczną wyznacza założenie w sanktuarium płócien na ścianach zasłaniających dotychczasowe otwory okienne. Istnieje również prawdopodobieństwo, że pierwotnie wszystkie nowo wycięte otwory miały kształt koła, za czym przemawia zapis w cytowanej już wizytacji cerkwi mówiący o czterech okrągłych oknach „w ołtarzu”. W tym wypadku wzniesienie nowych dobudówek i wycięcie okien musiało nastąpić jeszcze przez 1775 rokiem (il. 16).

W wyniku prac budowlanych prowadzonych w latach 60. XVIII wieku cerkiew uzyskała kształt zbliżony do obecnego. W 1791 roku została konsekrowana przez grekokatolickiego biskupa chełmsko-bełzkiego Porfirego Skarbka Ważyńskiego. Budynek wymagał remontu już na początku XIX stulecia, szczególnie w zakresie pokrycia dachowego²⁶. Prace wykonane zostały w 1810 roku i znajdują

inspekcję, both annexes are already mentioned: on the south side the sacristy was accessible both from the inside and from outside through some extra door, and the “equipment store” is reported on the north side with the entrance probably only from the outside through a “rocker-hinged door with an iron handle.” The size of the annexes, their shape and height of the roofs are not known. It is also not known whether the annexes were replaced during the expansion of the church or later. The shifting of the cutting of the upper window openings in time casts some more light on this question. Most likely, they were installed not during the expansion of the church, but in connection with the later construction of new and larger annexes – their roofs covered the side windows of the sanctuary and made the builders cut out new openings above. It was in the late 18th century, and the cut-off date is marked by the hanging of decorative canvases on the walls of the sanctuary to cover the existing window openings. It is also probable that, originally, all the newly cut openings were round in shape, which is confirmed by the entry in the above-mentioned church inspection report which makes a reference to four round windows “in the altar.” If this had been the case, the erection of the new annexes and the cutting out of the windows must have taken place before 1775 (Fig. 16).

As a result of reconstruction in the 1760s, the temple was given a shape similar to the present-day form. In 1791 it was consecrated by the Greek Catholic bishop of the Chełm-Belz Diocese, Porphyry Skarbek Ważyński. The building needed renovation already at in the early 19th century, especially the roof.²⁶ The necessary work was carried out in 1810, which is confirmed in the inspection records dated 30 December 1810 and written down by Andrzej Szymański, the parish priest from Holeszów.²⁷ The scope of completed works, besides the replacement of roof shingles, also covered the replacement of all or part

16. Otwory okien z 1. i 2. fazy budowy w ścianie wschodniej sanktuarium

16. Window openings from the 1st and 2nd construction phase in the eastern sanctuary wall

17. Ściana wschodnia nawy z widocznymi przekształceniami prześwitu pomiędzy nawą i sanktuarium

17. Eastern wall of the aisle with visible transformations of the clearance between the aisle and the sanctuary

potwierdzenie w zapisach wizytacji odbytej 30 grudnia 1810 roku przez parocha holeszowskiego Andrzeja Szymańskiego²⁷. Zakres zrealizowanych prac, poza wymianą gontów dachu, obejmował też wymianę całości lub części elementów konstrukcji istniejących wieżyczek, co potwierdziły badania dendrochronologiczne drewna użytego do ich budowy. Poza dachem być może również ściany budynku pokryto nowym gontem lub szalunkami drewnianymi, o których wspomniano w tekście z wizytacji. Dokładnie opisano też obie dobudówki przy sanktuarium: południowa – zakrystia – miała wejście z zewnątrz i od wewnątrz cerkwi oraz jedno średniej wielkości okno, natomiast północna nie pełniła już funkcji komórki, a skarbcza dostępnego od strony sanktuarium, z drzwiami na zawiasach z żelaznym zamkiem i doświetlonego jednym niewielkim okratowanym oknem w ścianie północnej. Z powyższego opisu można wnioskować, że przed 1810 rokiem dokonano przekształceń północnej dobudówki – skarbcza – w ramach których wykonano nowy otwór drzwiowy komunikujący ją z wnętrzem sanktuarium.

W przeciągu XIX stulecia wygląd cerkwi nie ulegał istotnym zmianom. Budynek był cyklicznie remontowany, głównie w zakresie pokrycia dachów i ścian²⁸. W 2. połowie lat 40. XIX wieku we wnętrzu świątyni pojawił się ikonostas, nie bez oporu ówczesnych proboszczów, zrealizowany na polecenie władz zaborczych i sfinansowany z funduszków Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych²⁹. Montaż ikonostasu mógł spowodować zmiany w konstrukcji ściany oddzielającej nawę i sanktuarium oraz konieczność wymiany części belek dolnych partii ścian (il. 17). W czasie prowadzonych remontów zrąb ścian został prawdopodobnie spięty lisicami w celu dodatkowego wzmocnienia osłabionej już konstrukcji. Problemy z zapewnieniem szczelności kosza pomiędzy bębnem kopułki nad kaplicą i ścianą północną nawy mogły być też przyczyną wprowadzonych zmian w zwieńczeniu kaplicy, obejmujących likwidację kopułki i nakrycie kaplicy prostym dachem dwuspadowym z trójspadowym zamknięciem. Zmiana ta nastąpić musiała jeszcze przed wymianą pokrycia ścian nawy z gontu na szalunek

17

of the structural elements of the turrets, which was confirmed by the dendrochronological tests of timber used for their construction. In addition to the roof, perhaps the walls of the building were covered with new shingles or wooden formwork, which was also mentioned in the inspection records. The records also describe the two sanctuary annexes in detail: the south one (sacristy) had an entrance from the outside and inside of the church and one medium-sized window, while the north one was no longer used as a storage but was transformed into a treasury accessible from the sanctuary, with hinged doors fitted with an iron lock and illuminated with one small, barred window in the north wall. Based on the above description, it can be concluded that before 1810 the north annexe (treasury) had already been transformed: a new door opening was made to link it to the interior of the sanctuary.

Over the 19th century, the appearance of the temple did not change significantly. The building was regularly renovated, mainly its roofing and walls.²⁸ In the second half of the 1840s, an iconostasis was installed in the temple, not without resistance from local parish priests, pursuant to an order of the occupying Russian authorities. It was funded by the Governmental Committee for the Interior and the Religious Affairs.²⁹ The installation of the iconostasis might have forced some alterations in the structure of the wall separating the aisle and the sanctuary as well as causing the replacement of some of the beams in the lower parts of the walls (Fig. 17). During the

poziomy, gdyż pozostałości gontu zachowały się do dzisiaj na ścianie nawy w obrębie poddasza obecnego dachu kaplicy (il. 18).

W 1874 roku w związku z kasatą Kościoła greckokatolickiego na terenie Królestwa Polskiego cerkiew w Hannie stała się na blisko 40 lat świątynią prawosławną. Z okresem tym badacze wiążą przekształcenia w obrębie wieżyczek, mające na celu upodobnienie kształtu ich hełmów do rozwiązań stosowanych w architekturze prawosławia moskiewskiego³⁰ oraz zewnętrzne oszalowanie ścian poziomymi deskami³¹. Prawdopodobnie z końcem XIX wieku wiązać można również dobudowę w elewacji południowej cerkwi ażurowego ganku osłaniającego wejście boczne do przedsionka. Dekoracja ganku nawiązuje do modnej na przełomie stuleci stylistyki wernakularnej.

Odzyskanie przez Polskę niepodległości przyniosło zmiany w cerkwi, która w 1924 roku została kościołem rzymskokatolickim. Zachowane zostało tradycyjne wezwanie Świętych Apostołów Piotra i Pawła oraz ogólny charakter świątyni, jedynie z wnętrza usunięto ikonostas (przeniesiony w 1927 r. do cerkwi w Terespolu³²) oraz ponownie zmieniono hełmy wieżyczek, tym razem w celu nadania im form charakterystycznych dla architektury łacińskiej. Z remontem dawnej cerkwi w okresie międzywojennym wiązać można budowę istniejących obecnie dobudówek zakrystii i składziku po obu stronach sanktuarium. Zostały one wzniesione w miejsce wcześniejszych, a przy okazji wymiany mogły zostać powiększone. Być może ściany ponownie oszalowano lub jedynie naprawiono szalunki z końca XIX wieku oraz wykonano nowe, gontowe pokrycie dachów.

Powojenne prace remontowe nie zmieniły wyglądu bryły obiektu, ograniczały się do naprawy

necessary renovations, the wall was probably held up with clamps to strengthen the already weakened structure. Problems with ensuring water-tightness of the valley between the dome drum above the chapel and the northern wall of the aisle probably necessitated alterations in the chapel roof, including the removal of the dome and covering the chapel with a simple gable roof with a hip finishing. That alteration must have taken place before the covering of the walls of the aisle was replaced from shingles to horizontal formwork because the remains of the shingles have survived to this day on the aisle wall in the attic of the present-day roof of the chapel (Fig. 18).

In 1874, due to the dissolution of the Greek Catholic Church in the Kingdom of Poland, the church in Hanna turned Orthodox temple for nearly 40 years. Researchers are of the opinion that that period saw the alterations of the turrets, which aimed to adjust the shape of their cupolas to architectural solutions known from the Moscow Orthodoxy,³⁰ and the covering of the walls with horizontal formwork.³¹ Probably at the end of the 19th century, an openwork porch was added to the south façade of the church to shelter a side entrance to the vestibule. The porch decoration alludes to the vernacular style fashionable at the turn of the 19th century.

Poland's independence in 1918 resulted in further alterations of the church which became Roman Catholic in 1924. The traditional dedication to Saints Peter and Paul the Apostles as well as the general character of the temple were maintained. The iconostasis was removed from the inside (moved to the Orthodox church in Terespol in 1927³²), and the turret cupolas were altered again, this time to resemble Latin church architecture. The renovation of the church in the interwar period covered the construction of the existing annexes: sacristy and storeroom on both sides of the sanctuary. They were erected in the same place as the earlier ones and somewhat enlarged. Perhaps the walls were boarded up again, or perhaps only the formwork from the end of the 19th century was repaired, and new shingle roofing was installed.

18. Pozostałości pokrycia gontowego ściany nawy, obecnie w obrębie poddasza kaplicy

18. Remains of the shingles covering the aisle wall; now, within the chapel attic

elementów uszkodzonych i wyeksploatowanych technicznie oraz konserwacji wyposażenia i elementów ozdobnych. Dach dawnej cerkwi w miejsce gontu pokryto płytkami eternitu, a następnie blachą stalową. W trakcie prac prowadzonych w latach 1976-1980 wykonano remont konstrukcji ścian i dachów, wymieniając część zniszczonych elementów oraz zlikwidowano poziome szalunki ścian, zastępując je deskowymi szalunkami w układzie pionowym. W kolejnych latach przeprowadzono też kompleksową konserwację polichromii na płótnach oraz wyposażenia ruchomego. Obecnie trwają kolejne prace budowlane i konserwatorskie zmierzające do przywrócenia świątyni dawnej świetności oraz pełni wartości artystycznych i historycznych. ■

Post-WW2 renovation did not change the appearance of the temple's body. It was reduced to the repair of damaged and worn out elements and renovation of the equipment and decorative elements. The roof of the former Greek Catholic church was covered with asbestos tiles and next with steel sheet. During the works carried out in the years 1976-1980, the walls and roofs were renovated, some of the damaged elements were replaced, and the horizontal wall formwork was removed and replaced by a vertical one. In subsequent years, a comprehensive conservation of the canvas polychrome and movable equipment was carried out. Currently, further construction and conservation works are being conducted to restore the temple to its past glory and display its full artistic and historic values. ■

Maciej Warchoł – mgr konserwatorstwa, absolwent Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, kierownik Zespołu ds. ekspertyz i analiz zabytków w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, rzeczoznawca Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Zajmuje się problematyką badań i ochrony zabytków architektury i budownictwa, szczególnie zabytków architektury drewnianej oraz historycznych konstrukcji ciesielskich.

Maciej Warchoł – graduate of the Institute of Historic Monument Studies and Conservation at the Faculty of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University in Toruń with a master's degree in conservation; head of the Team for Appraisal and Analysis of Monuments at the National Institute of Cultural Heritage; appraiser for the Minister of Culture and National Heritage. Deals with issues related to the study and protection of historic architecture and building constructions, especially historic wooden architecture and historic carpentry constructions.

Przypisy

- 1 B. Seniuk, *Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725-1727*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 3 (2), s. 24.
- 2 W literaturze pojawiają się liczne informacje o dokonanej rekuncji obiektu, jednakże brak jest jednoznacznych przekazów archiwalnych mogących potwierdzić ten fakt. Być może pośrednio o rekuncji świadczy zachowana na szalunku ściany dzwonnicy inskrypcja o następującej treści: „1874 R. 12 stycz. Ten kościół Hanny Był zabrany w Moskiewsku niewoli dla zaprowadzenia sysmy, A 1915 R. 15 Sier. został wolny od Moskiewskiej niewoli”.
- 3 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 8: Województwo lubelskie, z. 18: Powiat włodawski, oprac. Janina Rutkowska i Ewa Smulikowska, Warszawa 1975, s. 6. W opracowaniu brak informacji o źródłach, na podstawie których podano powyższe datowanie powstania cerkwi. Datowanie cerkwi na 1839 r. widnieje również w starszej dokumentacji ewidencyjnej zabytku (tzw. „zielonej karcie”) pochodzącej z lat 50. XX w. oraz w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 27.
- 4 R. Brykowski, *Dzieje budowlane drewnianej unickiej cerkwi w Hannie (na podstawie prac konserwatorskich w latach 1976-1980)*, „Ochrona Zabytków” 1987, nr 4, s. 269-276.

Endnotes

- 1 Seniuk, B. “Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725-1727,” *Lubelszczyzna* 3(1996), 2, p. 24.
- 2 The literature on the subject reveals some facts about temple's re-consecration, however, there are no unambiguous historical records that can substantiate that. Perhaps indirectly, the re-consecration was confirmed by an inscription found on the formwork of the belfry wall that reads, “1874 12 Jan. This church in Hanna was enslaved by Muscovites to cause schism. And in 1915 15 Aug. it was liberated from Muscovites' enslavement.”
- 3 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, vol. 8: *Lublin Province*, issue 18: *Włodawa District*, eds. Janina Rutkowska and Ewa Smulikowska, Warszawa 1975, p. 6. However, the study fails to include information about sources that underlay the dating of the church. Dating of the church to 1839 is also seen in the former records of this historic monument (green card) from the 1950s and in the work, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol. 3, Warszawa 1882, p. 27.
- 4 Brykowski, R. “Dzieje budowlane drewnianej unickiej cerkwi w Hannie (na podstawie prac konserwatorskich w latach 1976-1980),” *Ochrona Zabytków* 4(1987), pp. 269-276.

- 5 Tradycyjna nazwa części prezbiterialnej stosowana w architekturze cerkiewnej.
- 6 J. Maraśkiewicz, *Kościół parafialny p.w. św. św. Piotra i Pawła w Hannie*, Warszawa 1986. Opracowanie niepublikowane znajdujące się w archiwum Delegatury w Chełmie WUOZ w Lublinie.
- 7 Już w trakcie prac redakcyjnych nad publikacją niniejszego tekstu wydana została książka J. Maraśkiewicza *Drewniana architektura sakralna południowego Podlasia (północnej części województwa lubelskiego)*, Biała Podlaska 2019. Autor zmienił w niej swoje wcześniejsze ustalenia dotyczące daty powstania cerkwi i przychylił się do datowania obiektu na lata 1739-1740. Odwołał się do niepublikowanych wyników badań architektonicznych i dendrochronologicznych cerkwi zawartych w sprawozdaniu przekazanym do archiwum Delegatury w Chełmie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie: M. Warchoła, *Sprawozdanie z badań architektonicznych kościoła (dawnej cerkwi unickiej i prawosławnej) pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Hannie, gm. loco, pow. włodawski, woj. lubelskie*, mps, Warszawa, lipiec-wrzesień 2018.
- 8 J. Maraśkiewicz, *Kilka uwag o grupie drewnianych kościołów XVII i XVIII wieku*, „Białkopodlaski Biuletyn Kulturalny” 1987, nr 3, s. 10-16; J. Maraśkiewicz, A. Baszkow, *Drewniana architektura północnej części Euroregionu Bug*, Biała Podlaska 2006; J. Maraśkiewicz, A. Semenik, *Drewniane budownictwo sakralne. Powiat Biała Podlaska*, Lublin 2001; opracowana przez autora dokumentacja ewidencyjna zabytku (tzw. „biała karta”).
- 9 T. Demidowicz, *Hanna – zarys dziejów, Dawne miasta i miasteczka Południowego Podlasia*, t. 2, Biała Podlaska 2010; D. Kononiuk, *Dzieje wsi Hanna (pow. włodawski) do dnia dzisiejszego*, „Zeszyty Muzealne” 2001, t. 11, s. 130-141; A. Wawryniuk, *Gmina Hanna i gmina Wiryki, powiat włodawski: historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012; A. Wawryniuk, *Gmina Hanna powiat włodawski: historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012.
- 10 R. Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995, s. 79.
- 11 M. Pokropek, W. Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drewniane w Polsce*, t. 2: *Budownictwo sakralne*, cz. 1: *Bożnice, meczety, moleny staroobrzędowców oraz podlaskie cerkwie unickie i prawosławne*, Warszawa 1996, s. 85.
- 12 W. Słobodian, *Cerkiewne budownictwo drewniane Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w okresie grekokatolickim*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 3 (2), s. 65.
- 13 J. Górak, *Typy i formy drewnianej architektury sakralnej Lubelszczyzny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1987, z. 3-4, s. 247-248.
- 14 W. Kałwak, *Historia przekształceń bryły i wnętrza dawnej cerkwi we wsi Hanna*, mps, Kraków, czerwiec 2018. Za udostępnienie maszynopisu opracowania serdecznie dziękuję autorce.
- 15 Datowanie dendrochronologiczne próbek drewna przeprowadził prof. dr hab. Tomasz Ważny. Całościowe wyniki badań zawarte są w sprawozdaniu z badań architektonicznych dostępnym w Urzędzie Gminy w Hannie oraz Delegaturze w Chełmie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, zob. przyp. 7.
- 16 J. Maraśkiewicz, *Kościół parafialny...*, jw.
- 17 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, jw., s. 6; *Słownik geograficznym Królestwa Polskiego...*, jw., s. 27 oraz dokumentacja ewidencyjna, tzw. „zielone karty”.
- 18 R. Brykowski, *Dzieje budowlane...*, jw.
- 5 A traditional name of the chancel section used in Orthodox architecture.
- 6 Maraśkiewicz, J. *Kościół parafialny p.w. św. św. Piotra i Pawła w Hannie*, Warszawa 1986. Unpublished study kept in the archives of the Chełm Branch Office of the Regional Monuments Protection Office in Lublin.
- 7 Already during the editing of this paper, the work by J. Maraśkiewicz, *Drewniana architektura sakralna południowego Podlasia (północnej części województwa lubelskiego)*, Biała Podlaska 2019, was published. In his latest work, the author verified some of his previous findings regarding the dating of the Orthodox church and agreed that the period of 1739-1740 was the most likely as regards its origin. He referred to some previously unpublished results of architectural and dendrochronological studies of the temple contained in the report submitted to the archives of the Chełm Branch Office of the Regional Monument Protection Office in Lublin, Warchoła, M. *Sprawozdanie z badań architektonicznych kościoła (dawnej cerkwi unickiej i prawosławnej) pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Hannie, Hanna commune, Włodawa district, Lublin province*, typescript, Warszawa, July-September 2018.
- 8 Maraśkiewicz, J. „Kilka uwag o grupie drewnianych kościołów XVII i XVIII wieku,” *Białkopodlaski Biuletyn Kulturalny* 3(1987), pp. 10-16, Maraśkiewicz, J., Baszkow, A. *Drewniana architektura północnej części Euroregionu Bug*, Biała Podlaska 2006; Maraśkiewicz, J., Semenik, A. *Drewniane budownictwo sakralne. Powiat Biała Podlaska*, Lublin 2001; the records of the historic monument prepared by the author (green card).
- 9 Demidowicz, T. *Hanna – zarys dziejów, Dawne miasta i miasteczka Południowego Podlasia*, vol. 2, Biała Podlaska 2010; Kononiuk, D. „Dzieje wsi Hanna (pow. włodawski) do dnia dzisiejszego,” *Zeszyty Muzealne* 2001, vol. 11, pp. 130-141; Wawryniuk, A. *Gmina Hanna i gmina Wiryki, powiat włodawski: historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012; Wawryniuk, A. *Gmina Hanna powiat włodawski: historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012.
- 10 Brykowski, R. *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995, p. 79.
- 11 Pokropek, M., Pokropek, W. *Tradycyjne budownictwo drewniane w Polsce*, vol. 2 *Budownictwo sakralne*, part 1 *Bożnice, meczety, moleny staroobrzędowców oraz podlaskie cerkwie unickie i prawosławne*, Warszawa 1996, p. 85.
- 12 Słobodian, W. „Cerkiewne budownictwo drewniane Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w okresie grekokatolickim,” *Lubelszczyzna* 3(1996), 2, p. 65.
- 13 Górak, J. „Typy i formy drewnianej architektury sakralnej Lubelszczyzny,” *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 1987, 3-4, pp. 247-248.
- 14 Kałwak, W. *Historia przekształceń bryły i wnętrza dawnej cerkwi we wsi Hanna*, typescript, Kraków, June 2018. I wish to express my gratitude to the author for sharing the typescript.
- 15 Dendrochronological dating of wood samples was performed by Prof. Tomasz Ważny. The overall results are contained in the architectural research report available at the Municipal Office in Hanna and the Chełm Branch Office of the Regional Monument Protection Office in Lublin, see note 7.
- 16 Maraśkiewicz, J. *Kościół parafialny...*, ibid.
- 17 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, ibid., p. 6; *Słownik geograficznym Królestwa Polskiego...*, ibid., p. 27 and the records of the historical monument (green cards).
- 18 Brykowski, R. *Dzieje budowlane...*, ibid.

- 19 Inskrypcja odnosiła się zapewne do poświęcenia ołtarza i być może fundamentów cerkwi, prawdopodobnie w dniu święta parafialnego związanego z patronami świątyni.
- 20 Odpowiedź na to pytanie wymaga przeprowadzenia osobnych badań architektonicznych i datujących dzwonnicy.
- 21 T. Demidowicz, jw., s. 6.
- 22 *Wizyta generalna Cerkwi Hanieńskiej pod Tytułem S-tych Apostołów Piotra y Pawła zostaiący Colationis Jaśnie Ośw. Książąt Ich MMWW Radziwiłłów Hrabów Bielskich przy której zostaię at prezeus W. Ociec Bazyli Pawłowicz Prezbiter Hański [...] stało się w Hannie 3 Tyea Juli A. 1726*, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki, „Protokoły wizytacyjne i Wizytacja Generalna w Diecezji Chełmskiej, Belskiej i Brzeskiej”, sygn. 101, s. 270-272.
- 23 T. Demidowicz, jw., s. 6-7.
- 24 [...] *Po lewej ręce w tejże Cerkwi jest przybudowana kaplica w kopułkę wywiedziona z dwoma okienkami bez krzyża [...]*, patrz: *Wizyta cerkwi Hanieńskiej pod tytułem S.S. Apostołów Piotra y Pawła w kolekcji I. O. Xiążecia Imci Karola Stanisława Radziwiłła Woiewody wileńskiego A. 1775 in 25 Marca przezemnie niżej podpisanego instruktora ekspediowana [...]*, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki, „Wizytacje dziekańskie i inwentarze cerkwi w dekanatach: strzemieleckim, włodawskim, tyszowieckim, szczeczeskim”, sygn. 122, s. 234-237.
- 25 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, jw., s. 27; R. Brykowski, *Dzieje budowlane...*, jw. b, s. 269.
- 26 R. Brykowski, *Dzieje budowlane...*, jw., s. 276.
- 27 *Inwentarz Cerkwi Parochialney Hanieńskiej przez W-go J. X. Andrzeja Szymańskiego Parocha Holeszowskiego Instruktora włodawskiego Dekanatu na dzień 30 grudnia 1810 Roku zdziałany*, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki, „Sprawozdania z wizytacji i wizytacje cerkwi w dekanatach: chełmskim, kodeńskim, krasnostawskim, lubelskim, siedliskim, tarnogrodzkim, tomaszowskim, tykocińskim, wisznickim, włodawskim, zamojskim, niektórych cerkwi w dekanatach: dubienieckim, grabowieckim, hrubieszowskim, łosickim, międzyrzeckim, sokołowskim, szczeczeskim oraz inwentarze klasztorów Bazylianów w Białej i Chełmie”, sygn. 139, s. 63-68.
- 28 Np. w 1847 i 1851 r., R. Brykowski, *Dzieje budowlane...*, jw., s. 275.
- 29 W. Kałwak, jw., nlb; patrz też materiały źródłowe, np.: *Raport do Głównego Zarządu Dóbr J. O. Księcia Ludwika de Wittgenstein, 9 październik 1847 r.*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłowskie, Dział XVIII, „Korespondencja Zarządu Dóbr L. Wittgensteina w.s. świadczeń z tych dóbr na rzecz cerkwi w okolicy Białej [Hanna, Holeszów, Dołhobrody] 1847-48”, sygn. 707, nlb.
- 30 J. Maraśkiewicz, *Kościół parafialny...*, jw., s. 10.
- 31 R. Brykowski, *Dzieje budowlane...*, jw., s. 275.
- 32 W. Kałwak, jw., nlb.
- 19 The inscription probably marked the consecration of the altar and, perhaps, the foundations of the church, most likely on the day of the parish feast of Saints Peter and Paul.
- 20 To make sure, separate architectural and dating studies of the belfry must be carried out.
- 21 Demidowicz, T., *ibid.*, p. 6.
- 22 “Wizyta generalna Cerkwi Hanieńskiej pod Tytułem S-tych Apostołów Piotra y Pawła zostaiący Colationis Jaśnie Ośw. Książąt Ich MMWW Radziwiłłów Hrabów Bielskich przy której zostaię at prezeus W. Ociec Bazyli Pawłowicz Prezbiter Hański [...] stało się w Hannie 3 Tyea Juli A. 1726,” Regional State Archives in Lublin, Chełm Greek-Catholic Consistory, *Protokoły wizytacyjne i Wizytacja Generalna w Diecezji Chełmskiej, Belskiej i Brzeskiej*, ref. 101, pp. 270-272.
- 23 Demidowicz, T., *ibid.*, pp. 6-7.
- 24 “... On the left hand side of the Church, there is an added chapel topped with a dome, with two windows without a cross...,” see “Wizyta cerkwi Hanieńskiej pod tytułem S.S. Apostołów Piotra y Pawła w kolekcji I. O. Xiążecia Imci Karola Stanisława Radziwiłła Woiewody wileńskiego A. 1775 in 25 Marca przezemnie niżej podpisanego instruktora ekspediowana...,” Regional State Archives in Lublin, Chełm Greek-Catholic Consistory, *Wizytacje dziekańskie i inwentarze cerkwi w dekanatach: strzemieleckim, włodawskim, tyszowieckim, szczeczeskim*, ref. 122, pp. 234-237.
- 25 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, *ibid.*, p. 27; Brykowski, R. *Dzieje budowlane...*, *ibid.*, p. 269.
- 26 Brykowski, R. *Dzieje budowlane...*, *ibid.*, p. 276.
- 27 “Inwentarz Cerkwi Parochialney Hanieńskiej przez W-go J. X. Andrzeja Szymańskiego Parocha Holeszowskiego Instruktora włodawskiego Dekanatu na dzień 30 grudnia 1810 Roku zdziałany,” Regional State Archives in Lublin, Chełm Greek-Catholic Consistory, *Sprawozdania z wizytacji i wizytacje cerkwi w dekanatach: chełmskim, kodeńskim, krasnostawskim, lubelskim, siedliskim, tarnogrodzkim, tomaszowskim, tykocińskim, wisznickim, włodawskim, zamojskim, niektórych cerkwi w dekanatach: dubienieckim, grabowieckim, hrubieszowskim, łosickim, międzyrzeckim, sokołowskim, szczeczeskim oraz inwentarze klasztorów Bazylianów w Białej i Chełmie*, ref. 139, pp. 63-68.
- 28 E.g. in 1847 and 1851, Brykowski, R. *Dzieje budowlane...*, *ibid.*, p. 275.
- 29 Kałwak, W., *ibid.*, unnumbered; see also the source materials, e.g. “Raport do Głównego Zarządu Dóbr J. O. Księcia Ludwika de Wittgenstein, 9 październik 1847 r.,” Main Archives of Historic Records in Warsaw, Radziwiłł’s Archives, Section XVIII, *Korespondencja Zarządu Dóbr L. Wittgensteina w.s. świadczeń z tych dóbr na rzecz cerkwi w okolicy Białej [Hanna, Holeszów, Dołhobrody] 1847-48*, ref. 707, unnumbered.
- 30 Maraśkiewicz, J. *Kościół parafialny...*, *ibid.*, p. 10.
- 31 Brykowski, R. *Dzieje budowlane...*, *ibid.*, p. 275.
- 32 Kałwak, W., *ibid.*, unnumbered.

Bibliografia / Bibliography

- Brykowski R., *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.
- Brykowski R., *Dzieje budowlane drewnianej unickiej cerkwi w Hannie (na podstawie prac konserwatorskich w latach 1976-1980), „Ochrona Zabytków” 1987, nr 4.*
- Demidowicz T., *Hanna – zarys dziejów*, Seria II, *Dawne miasta i miasteczka Południowego Podlasia*, t. 2, Biała Podlaska 2010.
- Górak J., *Typy i formy drewnianej architektury sakralnej Lubelszczyzny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1987, z. 3-4.

- Kaławak W., *Historia przekształceń bryły i wnętrza dawnej cerkwi we wsi Hanna*, mps w zbiorach autorki, Kraków, czerwiec 2018.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8: Województwo lubelskie, z. 18: Powiat włodawski, oprac. Janina Rutkowska i Ewa Smulikowska, Warszawa 1975.
- Kononiuk D., *Dzieje wsi Hanna (pow. włodawski) do dnia dzisiejszego*, „Zeszyty Muzealne” 2001, t. 11.
- Maraśkiewicz J., *Drewniana architektura sakralna południowego Podlasia (północnej części województwa lubelskiego)*, Biała Podlaska 2019.
- Maraśkiewicz J., *Kilka uwag o grupie drewnianych kościołów XVII i XVIII wieku*, „Białkopodlaski Biuletyn Kulturalny” 1978, nr 3.
- Maraśkiewicz J., *Kościół parafialny p.w. św. św. Piotra i Pawła w Hannie*, mps, Warszawa 1986, archiwum Delegatury w Chełmie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.
- Maraśkiewicz J., Baszkow A., *Drewniana architektura północnej części Euroregionu Bug*, Biała Podlaska 2006.
- Maraśkiewicz J., Semenik A., *Drewniane budownictwo sakralne. Powiat Biała Podlaska*, Lublin 2001.
- Pokropek M., Pokropek W., *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, t. 2: Budownictwo sakralne, cz. 1: Bożnice, meczety, moleny staroobrzędowców oraz podlaskie cerkwie unickie i prawosławne, Warszawa 1996.
- Seniuk B., *Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725-1727*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 3 (2).
- Słobodian W., *Cerkiewne budownictwo drewniane Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w okresie grekokatolickim*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 3 (2).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 3, Warszawa 1882.
- Warchoł M., *Sprawozdanie z badań architektonicznych kościoła (dawnej cerkwi unickiej i prawosławnej) pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Hannie, gm. loco, pow. włodawski, woj. lubelskie*, mps, Warszawa, lipiec-wrzesień 2018, archiwum Delegatury w Chełmie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.
- Wawryniuk A., *Gmina Hanna i gmina Wiryki, powiat włodawski: historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012.
- Wawryniuk A., *Gmina Hanna powiat włodawski: historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012.